

Uniwersytet Warszawski
Wydział Orientalistyczny
Studium Europy Wschodniej

Natalia Iljina
Mniejszość turecka w Bułgarii 1944-2008

*Praca dyplomowa
przygotowana pod kierunkiem
wykładowcy Studium Europy
Wschodniej UW
dr. Jerzego Targalskiego
w ramach Programu Stypendialnego
Rządu RP dla Młodych Naukowców*

Warszawa, 2009

Spis treści

WSTĘP	3
ROZDZIAŁ I. Polityka komunistycznej Bułgarii wobec mniejszości tureckiej 1944-1989	8
I.I. Bułgarska koncepcja odrodzenia	8
I.II. Działania podejmowane przez władze przed 1980 r.	13
I.III. Proces odrodzenia narodowego	17
I.IV. Opór	21
I.V. Exodus Turków	25
ROZDZIAŁ II. Ruch turecki w Bułgarii 1989-2008	28
II.I. Walka o przywrócenie praw dla mniejszości tureckiej	28
II.II. Udział Turków w życiu politycznym Bułgarii	32
II.III. Status i nauczanie języka tureckiego	38
II.IV. Ludność turecka i muzułmańska 1992-2001	41
WNIOSKI	46
SPIS TABEL I MAP	49
BIBLIOGRAFIA	50

Wstęp

Bułgaria, podobnie jak pozostałe państwa Bałkańskie, posiada mniejszości narodowe. Turcy są największą niebułgarską grupą etniczną w Bułgarii. Stosunek władzy bułgarskich do tej narodowości zmieniał się w ciągu historii.

Przez pół tysiąclecia obszar dzisiejszej Bułgarii był terenem kolonizacji tureckiej oraz islamizacji i tureczenia miejscowej ludności słowiańskiej. W okresie panowania Imperium Osmańskiego, Turcy w Bułgarii niewątpliwie zajmowali pozycję uprzywilejowaną. Po zakończeniu wojny rosyjsko-tureckiej i uzyskaniu przez Bułgarię niepodległości w roku 1878, sytuacja Turków zmieniła się radykalnie. Przede wszystkim, zmieniła się struktura narodowościowa na korzyść Bułgarów. W czasie wojny rosyjsko-tureckiej (1877-1878) około 1 mln muzułmanów uciekło do Turcji¹. W wyniku tych zmian według spisu z 1880 roku ludność Bułgarii w ówczesnych granicach wynosiła 2.813.868. Z czego Bułgarów było 1.909.067, a Turków-701.984.² Czyli ludność turecka wynosiła 25%.

Według statystyki bułgarskiej, między rokiem 1880 a wybuchem pierwszej wojny bałkańskiej w 1912 roku ok. 350.000 muzułmanów przesiedliło się do Turcji.³ Ponadto w czasie pierwszej wojny bałkańskiej do Turcji uciekło dalszych 440 tys. Turków i muzułmanów,⁴ zaś w okresie międzywojenny kolejne 150.000- 200.000 Turków opuściło kraj.⁵ W sumie zatem do objęcia władzy w Bułgarii przez komunistów (1877-1944) do Turcji wyemigrowało prawie 2 mln Turków i muzułmanów. Po drugiej wojnie światowej na ludność muzułmańską w Bułgarii składały się cztery główne grupy: Turcy (600 tys.), Tatarzy (6 tys.), Pomacy (150 tys.) i Cyganie (200 tys.).⁶

Jak zaznaczono wcześniej po uzyskaniu przez Bułgarię niepodległości, sytuacja tureckiej mniejszości narodowej uległa zmianie. Zdaniem Ali Eminowa, w okresie do ustanowienia władzy komunistycznej (1878-1944) nie było otwartej, legalnej dyskryminacji czy ucisku politycznego Turków i muzułmanów.⁷ Nowowybrany król Bułgarii Aleksandr Battenberg mówił: „Będę kochał wszystkich moich poddanych niezależnie od ich wyznania”.⁸

¹ Tuncer Can & Martin Stilyanov Todorov, *Turks of Bulgaria: Assimilation Policy and Linguistic Oppression*, Syracuse University 2004: www.ingilish.com/turksbulgaria.htm

² Bulgaria Census Chart 1880-1910, http://en.wikipedia.org/wiki/File:Bulgaria_Census_Chart_1880_1910.jpg

³ Tuncer Can & Martin Stilyanov Todorov, loc.cit.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

⁶ Anna Parzymies, *Muzułmanie w Europie*, Wyd. Akademickie Dialog, Warszawa 2005, s. 59.

⁷ Ali Eminov, *Turkish and other minorities in Bulgaria*, London: Hurst&Co 1997 za: Tuncer Can & Martin Stilyanov Todorov, loc.cit.

⁸ Tuncer Can & Martin Stilyanov Todorov, loc.cit.

Władze bułgarskie starały się przestrzegać postanowień międzynarodowych i dwustronnych porozumień z Turcją gwarantujących obronę praw mniejszości narodowych. Na początku XX-go wieku Turcy mieli kulturową i religijną autonomię. Władze bułgarskie nie ingerowały w religijny system szariatu, samorząd szkół tureckich, wydawanie i rozpowszechnianie książek i periodyków w języku tureckim. „Westernizacja” i zmiany socjalne odbiły się jednak na Turkach. Tureckie nazwy geograficzne zamieniano na bułgarskie. Ten okres cechował się tworzeniem obrazu państwa i narodu bułgarskiego wyzwalającego się spod tureckiego jarzma.

Emigracja muzułmanów w pierwszych latach niepodległości Bułgarii nie miała jednak charakteru masowego i gwałtownego. Emigrowała przede wszystkim „turecka administracja, duchowieństwo i klasa wyższa ... warstwa ludności tureckiej, która nie miała wątpliwości, że poradzi sobie w nowych warunkach [w Turcji], czyli ludzie majątni i w miarę wykształceni... W powstałej sytuacji występowało również zjawisko masowych powrotów tych, którzy wyemigrowali. Jest ono trudno wytłumaczalne, gdyż sytuacja pozostałych w kraju Turków wcale nie była do pozazdroszczenia. Miały miejsce nawet rewolty i protesty, szczególnie na południu kraju, które trwały do 1903r., kiedy to doszło do eksterminacji 21 wsi tureckich.”⁹

W 1910 roku muzułmanie stanowili prawie 14 procent całej ludności Bułgarii. Wspólnota muzułmańska była podporządkowana prawu islamskiemu w zakresie prawa rodzinnego. Mufti spełniał funkcję reprezentanta i administratora w zakresie zarządzania meczetami, dobrami wakfów, szkół koranicznych, medres i wszelkich innych spraw dotyczących religii. Formalnie był wybierany przez wiernych, ale ostateczna decyzja o jego mianowaniu należała do rządu bułgarskiego.¹⁰ W tym okresie trudno ocenić w jakim stopniu prawa ludności muzułmańskiej, w tej liczbie również tureckiej, były respektowane. „Prasa turecka była w Bułgarii dość bogata, ale poszczególne tytuły nie utrzymywały się zwykle dłużej niż 2-3 lata. Często były to publikacje dwujęzyczne turecko-bułgarskie.”¹¹

Dojście do władzy kemalistów w nowej Republice Tureckiej miało zdecydowany wpływ zarówno na stosunki między Bułgarią a Turcją, jak też na stosunek Bułgarii do mieszkających na jej terenie Turków etnicznych. Bułgarzy twierdzili, że kemaliści reprezentowali orientację panturecką, celem której było przekształcenie Turków bułgarskich w instrument polityki Ankary. Dyskryminacja ze strony władz bułgarskich, według ludności tureckiej, rozpoczęła się po zamachu 9 czerwca 1923 r. dokonanym przez Ligę Wojskową i Alekandra Cankowa i obaleniu lewicowego rządu agrarystów

⁹ A. Parzymies, op. cit., ss. 56-57.

¹⁰ Ibidem. op. cit., s. 59.

¹¹ Ibidem. op. cit., s. 60.

Aleksandra Stambolijskiego. Ograniczony został wówczas udział Turków w życiu politycznym, szkoły tureckie utraciły autonomię, nauczyciele tych szkoły zostali pozbawieni praw do emerytury.

Sytuacja skomplikowała się w roku 1926, kiedy w Bułgarii powstała pro-kemalistowska organizacja narodowa Turków – „Turan”, która włączyła do swego składu wszystkie stowarzyszenia kulturalne, sportowe oraz edukacyjne i rozwijała również aktywność polityczną. Wywołało to agresję bułgarskich organizacji nacjonalistycznych. 19 maja 1934 roku po puczu dokonanym przez Ligę Wojskową i organizację oficerów Zweno, zawieszono Konstytucję Tyrnowską i rozwiązano wszystkie partie polityczne, zarówno bułgarski jak i tureckie, ale jednocześnie ograniczono liczbę szkół i periodyków tureckich. To wszystko wystąpiło z jednoczesną antybułgarską kampanią w Turcji. W latach 1936-1937 podpisano porozumienia między dwoma państwami o corocznej emigracji 10.000 Turków. W latach 1930-tych i 1940-tych miejscowe bułgarskie organizacje patriotyczne (np. Rodna Zaszitita) zaczęły prześladować etnicznych Turków. Zmuszano ich do mówienia po bułgarsku i ograniczono także wykonywanie obrzędów religijnych.

Umocnienie władzy partii Komunistycznej w Bułgarii po 1944 roku dało początkowo znaczące zmiany w polityce wobec Turków. Z jednej strony wywierano silny nacisk ateistyczny, a z drugiej popierano edukację w języku tureckim.

W latach 1970-tych i szczególnie w 1980-tych komunistyczny rząd Bułgarii dążył do stworzenie państwa jednolitego narodowo. W tym celu władze bułgarskie wyraźnie zaostrzyły politykę asymilacyjną, narzucając mniejszości tureckiej dominację kultury i języka bułgarskiego. Bułgaria rozpoczęła ograniczanie praw mniejszości. Turków przestano traktować jako mniejszość narodową. Rząd Bułgarii twierdził, że miejscowi Turcy są w rzeczywistości Bułgarami, których w przeszłości władze Imperium Osmańskiego zmusiły do przyjęcia islamu i języka tureckiego. Tak uzasadniono zakaz posługiwania się językiem tureckim oraz prowadzenia tureckiej działalności kulturalnej i wydawania prasy po turecku.

Polityka ta osiągnęła swoje apogeum w czasie tzw. „procesu odrodzenia” (Vozroditelen proces) w latach 1984-1985. „Od końca 1984 roku do końca roku 1989 Bułgaria oficjalnie negowała istnienie Turków w Bułgarii. Celem tej polityki było wykreślenie wszelkich oznak obecności Turków i muzułmanów w kulturalnym krajobrazie państwa.”¹²

To wszystko musiało wywołać oburzenie i protesty Turków. Stawili oni opór asymilacyjnej polityce Bułgarii. W maju i czerwcu 1989 r. odbyły się demonstracje, w czasie których Turcy żądali uznania swojej tożsamości narodowej.

¹² Ali Eminov, *The Turks In Bulgaria: post -1989 developments*, Nationalities Papers, vol. 27, No. 1/1999, s. 32.

Kulminacja niezadowolenia miała miejsce w roku 1989; Teodor Żiwkow wystąpił wówczas w bułgarskiej telewizji z przemówieniem, w którym zapraszał rząd Turcji do otwarcia granic i przyjęcia wszystkich Turków gotowych przesiedlić się do Turcji. W ciągu trzech miesięcy Bułgarię opuściło ok. 350 tys. Turków.¹³ Wydarzenie to w historii Bułgarii nosi nazwę „wielkiej wycieczki”.

Rok 1989 miał ważne znaczenie w historii Bułgarii. Nie mniej istotnym był też dla Turków. Nastąpił okres, kiedy Turkom i innym mniejszościom etnicznym pochodzenia niebułgarskiego udało się uzyskać przewrót utraconych praw. Odsunięcie od władzy Todora Żiwkova, upadek komunizmu, stworzenie turecko-muzułmańskiego Ruchu Praw i Swobód (Dwiżenije za Prawa i Swobodite – DPS) i innych organizacji tureckich, a także ich aktywny udział w życiu politycznym Republiki Bułgarskiej, znacznie poprawiły sytuację Turków w Bułgarii.

Niniejsza praca poświęcona zarówno polityce władz komunistycznych Bułgarii wobec mniejszości tureckiej, jak też problemom stawania się przez Turków etnicznych siłą polityczną w Bułgarii po upadku komunizmu. Dlatego najpierw zostanie omówiona koncepcja odrodzenia narodu bułgarskich władz komunistycznych, polegająca m.in. na zmianie, przed i po 1985 roku, imion i nazwisk nie tylko Turków ale wszystkich mieszkańców Bułgarii (Cyganów, Pomaków i in.) o muzulmańskich nazwiskach, a także na zmuszaniu do emigracji Turków etnicznych w roku 1989. W związku z tym omówione zostaną przyczyny i skutki ówczesnej polityki komunistycznej Bułgarii wobec mniejszości tureckiej. Następnie zajmę się kwestią walki Turków o przywrócenie utraconych praw i akceptację udziału w życiu politycznym na równi z obywatelami pochodzenia bułgarskiego oraz strukturze narodowościowej Bułgarii i jej dynamiką. Przedmiotem pracy będzie szukanie odpowiedzi na następujące pytania:

- jakie były przesłanki tworzenia się komunistycznej koncepcji odrodzenia narodu;
- jakie cele przyświecały władzom komunistycznej Bułgarii przy wprowadzaniu akcji zmiany nazwisk i polityki wysiedlania Turków;
- jak zmieniała się struktura narodowościowa Bułgarii w wyniku tych wydarzeń.
- jakie przeszkody istniały na ich drodze walki Turków o przywrócenie praw narodowych po roku 1989;
- jaką politykę prowadził DPS;
- jak wyglądała sytuacja językowa Turków (1989-2008);
- jakie zmiany zaszły w strukturze narodowej Bułgarii i mniejszości tureckiej (1992 – 2001).

Praca oparta jest na opracowaniach zarówno tureckich (np. Ali Eminov, *The Turks in Bulgaria: post -1989 Developments*), jak też bułgarskich, i to zarówno o proveniencji komunistycznej (np.

¹³ Loc. cit.

A.B. Stanojev, Vzroditelnijat proces i Dyrżavna Sigurnost), jak też niekomunistycznej oraz pracach strony trzeciej, niezaangażowanej bezpośrednio w konflikt i zawierających bardziej obiektywną ocenę niniejszej problematyki (np. RFE/RL Research Report, A. Parzymies, Muzułmanie w Europie, Józef Darski, Kwestia turecka i muzułmańska w Bułgarii; Nitzova Petya, Bulgaria: Minorities, Democratization, and National Sentiments). Szczególną wagę posiadają wewnętrzne dokumenty działalności Bezpieczeństwa Państwowego Bułgarii, które zawierają prawdziwe fakty dotyczące prowadzenia polityki asymilacyjnej i związanych z nią akcji zmiany muzułmańskich imion i nazwisk, a także dokumenty Komisji za rozkrywane na dokumentie i za obławawane na przynależność na bułgarskie graždane kym Dyrżavna Sigurnost i razuznawatelnye służbi na Bułgarskata Narodna Armija.

Rozdział I. Polityka komunistycznej Bułgarii wobec mniejszości tureckiej 1944-1989

I.I. Bułgarska koncepcja odrodzenia narodowego

Odrodzenie narodowe narodów słowiańskich – proces kształtowania się świadomości narodowej Słowian południowych i zachodnich, znajdujących się pod panowaniem Imperium Osmańskiego lub cesarstwa Austriackiego od końca XVIII do połowy XIX wieku związany był z walką o niepodległość polityczną. Odrodzenie narodowe w różnych krajach miało wspólne cechy: walkę o stworzenie albo odtworzenie języka narodowego poprzez zakładanie specjalnych stowarzyszeń, celem których był rozwój literatury narodowej, zbieranie i badanie folkloru i

upowszechnianie ksiąg w języku ojczystym, i walkę o niezależność Kościoła. Ta ostatnia była bardzo charakterystyczna dla Bułgarii.

Bułgaria uległa podboju tureckiemu w XV wieku i przez 500 lat istniała w składzie Imperium Osmańskiego. To wystarczająco długi okres by uformowała się etniczna i religijna struktura kraju. Z faktem tym wiąże się likwidacja bułgarskich warstw wyższych, które były nośnikiem dążeń politycznych. O odrębności tych ziem świadczył już tylko słowiański język chłopskich poddanych i odróżniającą ich od najeźdźców religia. Tureccy historycy twierdzą, że przechodzenie na islam ludności bułgarskiej było dobrowolne, historiografia bułgarska natomiast zajmuje się udowadnianiem, że islam został narzucony siłą.¹⁴

Proces konwersji nie zawsze był jednak narzucany chrześcijanom wbrew ich woli. Turcy dzielili naród na *wiernych* i na *niewiernych*. Z niewiernych ściągano większe podatki i to było głównym źródłem dochodów skarbu Imperium. Niewiernych również nie akceptowano w wojsku, administracji i w zarządzaniu finansami.¹⁵ Chociaż między muzułmanami i niemuzułmanami w Imperium rzeczywiście nie było równości, prawa niemuzułmanów zostały jednak zachowane i ich wspólnoty cieszyły się znaczną autonomią w zakresie organizacji własnych działań w zamian za lojalność w stosunku do Imperium.¹⁶ Warto zauważyć jednak, że sytuacja muzułmanów była uprzywilejowana we wszystkich aspektach.

Mimo prób przymusowej islamizacji oraz akcji kolonizacyjnych odmiennosc ta została zachowana i w XIX wieku stała się, wraz z przypominaną tradycją dawnego państwa, podstawą narodzin bułgarskiego ruchu narodowego. „Ruch ten stawiał sobie za zadanie odbudowę państwa skupiającego wszystkie ziemie zamieszkałe przez ludność posługującą się dialektami języka bułgarskiego. Zaliczano do niej ludność zróżnicowaną pod względem kultury a przede wszystkim nie uświadomioną narodowo. Mimo, że podstawowym wrogiem idei bułgarskiej było państwo tureckie, to jednak wkrótce okazało się, że dążenia bułgarskich działaczy narodowych kolidowały z dążeniami przedstawicieli innych narodów bałkańskich.”¹⁷

Idea bułgarskiego odrodzenia narodowego bierze swój początek w czasach gdy Bułgaria wchodziła w skład Imperium Osmańskiego. Właśnie istnienie takiej idei doprowadziło Bułgarię do uzyskania niepodległości. W 1878 roku uległa wzmocnieniu ale o ile w okresie panowania Imperium jej celem było uzyskanie praw narodowych, to teraz jej narzędziem stał się ucisk i ograniczanie praw mieszkającej na jej terytorium ludności niebułgarskiej, w tym Turków etnicznych.

¹⁴ Tuncer Can & Martin Stilyanov Todorov, loc.cit.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ M. Kowalski, Problemy narodowościowe Europy Środkowej i Wschodniej, skrypt, 2002, s. 34.

Bonczo Stanow Asenow w swej książce, której celem jest usprawiedliwienie „procesu odrodzenia” i obrona działalności Dyrżawnej Sigurnosti w tym popełnianych przez nią gwałtów i aktów bezprawia, wskazuje na historyczne korzenie idei odrodzenia. Píše o dwóch głównych problemach narodowych Bułgarii po odzyskaniu niepodległości. Pierwszy wiązał się z ciężkimi skutkami traktatu berlińskiego (1878 r.), który podzielił terytorium etniczne narodu bułgarskiego, którego wówczas domagali się politycy bułgarscy stojący na gruncie traktatu z San Stefano, na pięć części: Księstwo Bułgarii (Północna Bułgaria i Sofijski Sandżak); Rumelia Wschodnia (pozostała jako obszar autonomiczny pod panowaniem sułtana tureckiego); Morawsko z miastami Piroć i Wranja (przyznane Serbii); Macedonię i Odrzańską Trację (powróciły w granice Turcji europejskiej) i Północną Dobrudżę (przyznaną Rumunii). W ten sposób, naród bułgarski, którego liczba wynosiła 5.120.000¹⁸, został podzielony. To niesprawiedliwe, zdaniem Bułgarów, porozumienie w dużym stopniu, uwarunkowało dalszy los państwa Bułgarskiego. Wśród ludności bułgarskiej mieszkającej na jego terytorium, a szczególnie na odłączonych od niego ziemiach, starano się pokonać tę niesprawiedliwość i zrealizować pragnienia narodu bułgarskiego.¹⁹ Skutkiem tych dążeń było zjednoczenie Księstwa Bułgarii z Rumelią Wschodnią w 1885 roku i ogłoszenia niepodległości Bułgarii w roku 1908. Idea zjednoczenia narodu bułgarskiego kierowała nim w czasie pierwszej wojny Bałkańskiej i Międzysojuszniczej, a następnie w Pierwszej i Drugiej wojnach Światowych. To wszystko jednak nie spowodowało zmian terytorialnych zadowalających Bułgarię. Mimo to idea odrodzenia nie przestała istnieć.

Mimo tezy o bułgarskim pochodzeniu muzułmanów Bułgarii, Turków traktowano jako wrogów narodu bułgarskiego. Ciekawym przykładem są tu, moim zdaniem, badania *RFE/RL Research Institute, Munich*. Percepcja Turków przez Bułgarów stworzona przez pamięć narodową, edukację i środki masowego przekazu, a także tradycję ustną jest negatywna. Turcy w literaturze, podręcznikach, obrazach, folklorze i in. przedstawiani są jako krętacze, osoby dwulicowe i tradycyjni wrogowie Bułgarów. Dzisiaj etniczni Turcy poznają również taki obraz z literatury Bułgarskiej, np. utwór Iwana Wazowa *Pod Jarzmem* (Pod Igotą), gdzie mowa jest o walce Bułgarii o niepodległość w XIX wieku i gdzie ich przodkowie cieszą się złą sławą z powodu okrucieństwa i barbarzyństwa.²⁰ Ten utwór jest najbardziej czytany i podobnie jak inne podobne utwory i badania naukowe miał swój udział w rozwój koncepcji bułgarskiego odrodzenia narodowego.

Najbardziej wspólna i intelektualnie wyrafinowana forma anty-tureckiej albo anty-romańskiej propagandy opiera się na ideologii pansławistycznej. Przekonanie, że narody słowiańskie dzielą

¹⁸ Bonczo Stanojew Asenow, *Wyzroditelnijat proces i Dyrżawna Sigurnost*, Sofia 1996, s. 6

¹⁹ Loc. cit.

²⁰ Ivan Ilchev and Duncan M. Perry, *Bulgarian Ethnic Groups: Politics and Perceptions*, RFE/RL Research Report, vol. 2, No. 12, z 19 marca 1993.

wspólne dziedzictwo kulturalne i dlatego powinno to znaleźć odzwierciedlenie w polityce zagranicznej, ma bardzo słabe tradycje w Bułgarii. Nacjonalizm XIX-go i XX-go wieków w Bułgarii charakteryzował się silnym skoncentrowaniem się na niepodległości i miał tylko emocjonalną aurę pansławizmu. To jednak nie przeszkodziło nacjonalistycznie nastawionym komunistom prowadzić akcji anty-tureckiej i szukać sojuszników wśród państw słowiańskich, najlepiej wśród prawosławnych.²¹

W latach 1960-tych w Bułgarii oraz w całym obozie socjalistycznym pojawiają się nastroje nacjonalistyczno-patriotyczne, które komuniści starają się wykorzystać dla uzyskania nowej legitymizacji. Propaganda rządowa ogłosiła wówczas, iż w Bułgarii nie ma Turków, a tylko zislamizowani Bułgarzy, którym należy pomóc w "powrocie do ich narodowości". 17 lipca 1970 roku Sekretariat KC BPK podjął „Decyzję o dalszym wspieraniu działalności na rzecz świadomości narodowej i wychowania patriotycznego wśród Bułgarów wyznania muzułmańskiego. Istotą tej decyzji była zmiana imion turecko-arabskich na bułgarskie. W 1971 roku przeprowadzono referendum konstytucyjne. Nowa konstytucja zalegalizowała ekonomiczny, polityczny i ideologiczny monopol władzy komunistycznej. Na początku lat 1970-tych wszczęto kampanię przeciwko niektórym mniejszościom narodowym, w szczególności Pomakom, Cyganom i Turkom, czyli w większości muzułmanom, ponieważ część Cyganów wyznawała islam. W 1971 roku na XX zjeździe BPK otrzymała ona uzasadnienie ideologiczne w formie tezy o rosnącej jednolitości narodowej w stadium „rozwinętego społeczeństwa socjalistycznego”. Dążenie do asymilacji mniejszości narodowych stało się wówczas wyraźne. Jak ukazuje Eminov, pojęcie „zjednoczony naród bułgarski” pojawiło się w oficjalnej prasie już w roku 1973.²² Jednocześnie w latach 1970-tych Żiwkow popierał przyjmowanie Turków do nomenklatury i partii. Chciano w ten sposób doprowadzić do tego, żeby Turcy uznali państwo komunistyczne za swoje i dobrowolnie się bułgaryzowali. Polityka ta jednak zakończyła się niepowodzeniem.

W 1977 roku BPK ogłosiła, że Bułgaria została państwem prawie jednonarodowym i była bliska do osiągnięcia absolutnej homogenizacji narodowej. To pociągnęło za sobą zmianę bułgarskiej polityki wobec niebułgarskich grup etnicznych. Tym samym prawa mniejszości narodowych zostały ograniczone ustawowo.

Bardzo rozpowszechnione były badania „naukowe”, poświęcone udowodnieniu *bułgarskości* przymusowo poturczonej i zislamizowanej ludności słowiańskiej. W roku 1965 zorganizowano specjalną grupę naukowców Bułgarskiej Akademii Nauk, która miała udowodnić, że wszyscy

²¹ Kjell Engelbrekt, Bulgaria: RFE/RL Research Report, vol. 3, No. 16, z 22 kwietnia 1994.

²² Ali Eminov, Turkish and other minorities in Bulgaria, London: Hurst&Co 1997, za: Tuncer Can & Martin Stilyanov Todorov, loc. cit.

Bułgarzy w Bułgarii przymusowo narzucone na Islam i, że "krew bułgarska płynie w ich żyłach".²³ Rozpoczęty na przełomie lat 1984-1985-tych, proces tzw. odrodzenia narodowego, czyli ogólnokrajowa akcja przymusowej bułgaryzacji, do której wstępem była zmiana imion i nazwisk muzułmańskich na bułgarskie, a następnie przymusowa wymiana dowodów osobistych,²⁴ miał służyć tzw. „powrotowi” Turków bułgarskich do prawdziwej czyli bułgarskiej narodowości.

Jednocześnie miało miejsce natychmiastowe opuszczenie kraju przez muzułmanów, przede wszystkim Turków. To było adekwatną reakcją na historyczne wydarzenia tego okresu, bo mniejszość Turecka okazała się odrębna od swojego państwa. Turcy przestali się nazywać „Turkami Bułgarii”.

Zachęcanie do emigracji do Turcji było częścią większego programu, włączając w to akcję zmiany nazwisk, celem którego była likwidacja kulturalnych różnic w Bułgarii. Centralny Komitet Partii Komunistycznej prowadził takie działania celem osiągnięcia homogenizacji ludności (priobszawne) i w taki sposób stworzenia jednego narodu bułgarskiego (edina bułgarska nacija). Głównym celem osiągnięcia jednolitości było zakorzenienie władzy komunistycznej w społeczeństwie.

²³ Tuncer Can & Martin Stilyanov Todorov, loc.cit.

²⁴ Józef Darski, Kwestia turecka i muzułmańska w Bułgarii:
www.generacja.s4w.pl/darski.info/?darski=kwestia&go=kwestia_turecka

I. II. Działania podejmowane przez władze przed rokiem 1980.

W 1944 roku wojska sowieckie okupowały Bułgarię, czego konsekwencją było narzucenie ustroju komunistycznego. W pierwszych latach po ustanowieniu nowej władzy Związek Radziecki był wzorem do naśladowania także w kwestii rozwiązań instytucjonalnych dotyczących polityki wobec mniejszości narodowych. „Komuniści by pozyskać mniejszość muzułmańską w 1944 roku otworzyli nawet szkoły duchowne”.²⁵ Państwo utrzymywało około 1400 meczetów i *teke* oraz imamów i muezzinów; często byli to ci samo ludzie. Społeczność muzułmańską, głównie turecką, reprezentował wielki mufti oraz 26 lokalnych muftich, których wybór on sam zatwierdzał. Dobra *wakfów* zostały znacjonalizowane jeszcze w latach czterdziestych.²⁶ Zrobione wiele by zlikwidować analfabetyzm wśród mniejszości etnicznych, wprowadzając obowiązkowe szkolnictwo. Działano w przekonaniu, że ludzie wykształceni są mniej podatni na wpływy „reakcyjnych poglądów duchowieństwa”.²⁷ Ponadto wykształcenie służyło indoktrynacji. W rejonach o licznej populacji tureckiej utworzono tureckie szkoły podstawowe i licea. Religii, traktowanej jako opium dla mas, niezależnie od wyznania, nie tylko nie nauczano, ale wręcz ją zwalczano.

Nowa bułgarska „Konstytucja Dimitrowa” z 1947 roku oficjalnie wprowadziła ochronę praw mniejszości narodowych. Wprawdzie integralną częścią Konstytucji był zapis o swobodzie sumienia i

²⁵ Józef Darski, loc. cit.

²⁶ Anna Parzymies, op. cit., s. 61.

²⁷ Ibidem, s. 60.

wyznania, ale w rzeczywistości nowe władze oczywiście starały się eliminować obrzędy religijne muzułmanów i chrześcijan. Ta polityka odniosła ograniczony sukces. Przykładowo, nawet na początku lat 1950-tych po masowej kampanii na rzecz wstępowania do partii komunistycznej, tylko 5 % bułgarskich Turków stało się członkami Partii.²⁸ Według Konstytucji z 1947 roku, Turcy i inne mniejszości narodowe mogły uczyć się w języku ojczystym i rozwijać kulturę narodową.²⁹ „W 1950 roku istniało 6 komunistycznych pism w języku tureckim i 1200 szkół tureckich, w których posługiwano się alfabetem łacińskim”.³⁰ Istotną przyczyną uznania praw do języka narodowego było dążenie do szybszego skomunizowania ludności muzułmańskiej. Jednak już od drugiej połowy lat 1950-tych szkoły i licea tureckie były stopniowo likwidowane, a językiem nauczania stawał się język bułgarski. Posługiwano się argumentem, że dzięki nauce w języku bułgarskim dzieci tureckie będą miały ułatwiony dostęp do pracy i do wyższych studiów.

W 1949 roku komunistyczne władze bułgarskie w celu utworzenia spółdzielni rolnych przeprowadziły przymusową kolektywizację, co spowodowało repatriację Turków, przede wszystkim rolników, do Turcji. Społeczność muzułmańska miała bowiem charakter chłopski. Drugim bodźcem zachęcającym do emigracji Turków była polityka ateizacji i ograniczania praw religijnych zarówno chrześcijan jak też muzułmanów. Szybki wzrost liczby mniejszości tureckiej również powodował, że władze chętnie widziały jej przesiedlanie się do Turcji. Emigracja lat 1950-1951 była podtrzymywana przez władze bułgarskie jeszcze i z tego powodu, iż liczyły one na emigrantów jako narzędzie rozpowszechniania ideologii komunistycznej w samej Turcji. Była to pierwsza z co najmniej sześciu przymusowych fal emigracji Turków etnicznych i muzułmanów z Bułgarii do Turcji w okresie komunizmu. W latach 1950-1951 wyjechało do Turcji 154 tys. Turków i muzułmanów.³¹

Warto zauważyć, że wysiedlanie ogromnej liczby ludności tureckiej mogło również okazać się ciężkim brzemieniem dla Turcji, co z kolei przyczyniłoby się do destabilizacji sytuacji politycznej w tym kraju i w ten sposób stałoby się dla Turcji „karą” za jej udział w wojnie koreańskiej.³² Emigracja Turków w latach 1950-1951 została jednak zatrzymana przez Stalina.

W latach 1952-1953 na Uniwersytecie Sofijskim otwarte zostały wydziały Turkologii, Historii, Fizyki, Matematyki z nauczaniem w języku tureckim. Wydawane były tureckie gazety i czasopisma, radio Sofii nadawało audycje w języku tureckim. W miastach Kyrdżali, Szumenie i Razgradzie

²⁸ Tuncer Can & Martin Stilyanov Todorov, loc. cit.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Józef Darski, loc. cit.

³¹ Hayriye Süleymanoğlu, Bulqaristan Türklerinin yakın geçmişi ve bugünü: www.ilyasucar.com/tarih-cografia-bilgeleri/188-B6-turklerinin-yakin-gecmisi-bugunu.html

³² Tuncer Can & Martin Stilyanov Todorov, loc. cit.

otwarto tureckie teatry.³³ Szybki wzrost liczebny mniejszości tureckiej powodowało jednak, że władzy chętnie widziały jej przesiedlanie się do Turcji.

Sytuacja Turków w Bułgarii znów się zmieniła się wraz z dojściem do władzy Todora Żiwkova w 1954 roku. Rozpoczęto wówczas ponownie akcje ograniczania działalności kulturalnej i oświatowej mniejszości tureckiej. W kwietniu 1956 roku odbyło się historyczne plenum Komitetu Centralnego Bułgarskiej Partii Komunistycznej, mające ważne znaczenie dla dalszego rozwoju partii i kraju. Plenum potępiło kult jednostki i nakreśliło środki jego likwidacji we wszystkich dziedzinach życia społecznego. Jednocześnie nakazano także rozpoczęcie propagandy ateistycznej skierowanej przede wszystkim przeciwko islamowi. Jej celem było osłabienie i ostatecznie wykorzenienie przekonań i obrzędów muzułmańskich, jako dowodu świadczącego o obecności muzułmanów na terytorium Bułgarii. „Pierwszymi celami kampanii stali się *hodży*, nauczyciele religii i liderzy wspólnot. Zmuszono ich do porzucenia swoich stanowisk. Stawiających opór uwięziono, a niektórych zamordowano. W roku 1956 wśród ludności tureckiej pracowało 2393 *hodży*, a wśród bułgarskojęzycznej (Pomaków) - 322. W ciągu 5 lat ich liczba zmniejszyła się odpowiednio do 462 i 95 osób.”³⁴ Po plenum kwietniowym połączono też szkoły tureckie z bułgarskimi, a wielu nauczycieli tureckich zwolniono.

Przygotowanie do przymusowej bułgaryzacji mniejszości narodowych podjęto już pod koniec lat 1960-tych. Zaczęło się od zmiany imion i nazwisk wśród Cyganów (niekoniecznie muzułmańskich), a następnie wśród Pomaków. Chociaż istnieje i inna wersja, według której pierwsza akcja zmiany nazwisk miała miejsce wśród Pomaków już w latach 1950-tych.³⁵ Władze bułgarskie uważały, że Pomacy poddawani są procesowi turczenia i chciały go zatrzymać. Niepokoiło ich, że w rejonach, zamieszkałych przez Pomaków, żyją również Turcy i dochodzi do licznych małżeństw mieszanych. Oprócz tego proces turkizacji, według opinii władz komunistycznych, miał miejsce także wśród Cyganów i Tatarów, wyznających islam. Oficer komunistycznej bezpieki Bonczo Asenow twierdzi, że w 1956 roku 130.000 Cyganów deklarowało się jako Turcy.³⁶ W tej sytuacji, Politbiuro BPK zatwierdziło 5 maja 1962 roku plan działań przeciwko „turkizacji” Cyganów, Tatarów i Pomaków. W rezultacie rozpoczęto akcję masowej zmiany nazwisk Cyganów i Pomaków. W sumie zmieniono wówczas około 10.000 nazwisk.³⁷

Akcję „podjęto ponownie w roku 1964, ale władze musiały częściowo wycofać się z powodu zmasowanego oporu „uszcześliwianej” ludności. Przywódców pomackich aresztowano.

³³ Hayriye Süleymanoğlu, loc. cit.

³⁴ Ali Eminov, op. cit., s. 41.

³⁵ Józef Darski, loc. cit.

³⁶ Bonczo Stanojew Asenow, op. cit., s. 29.

³⁷ Loc. cit.

W konsekwencji tej polityki w latach 1970-1972 w rejonach Rodopskim i Pirińskim zmieniano nazwiska około 200.000 Pomakom i Cyganom.³⁸ W 1974 roku w obozie koncentracyjnym na wyspie Belene na Dunaju na tysiąc więźniów połowę stanowili Pomacy”.³⁹ Akcje zmiany nazwisk przeprowadzano przy użyciu milicji i grup zbrojonych. To wywołało opór w niektórych miejscach, szczególnie w Ribnewo. Inne źródła, jednak, ukazują, że akcje zmiany imion i nazwisk wśród Pomaków i Cyganów nie wywołały zbytniego sprzeciwu. „Nie ma informacji, żeby Cyganom to przeszkadzało, często nawet ich bawiło. Pomacy natomiast traktowali to jako kolejne spadające na nich szykany. Faktycznie używano podwójnych imion: muzułmańskich - w domu, bułgarskich – w szkole, wojsku i urzędach”.⁴⁰

W 1978 roku Sekretariat KC BPK ogłosił, że 6.718 bułgarskich muzułmanów dobrowolnie zmieniło swoje nazwiska na bułgarskie.⁴¹

Jednocześnie z akcją zmiany nazwisk zamknięto 127 meczetów i zakazano spełniania wielu obrzędów muzułmańskich takich jak narodzin, zawarcia małżeństwa i pogrzebowych.⁴²

Podobne działania wobec Pomaków i Cyganów powodowały, że jedyny ratunek widzieli oni, podobnie jak Turcy, w emigracji do Turcji.

Kwestia turecka zawsze decydowała o charakterze stosunków bilateralnych między dwoma państwami. W latach 1980-tych obserwowano względne polepszenie stosunków turecko-bułgarskich, o czym świadczą oficjalne wizyty liderów obu państw, Kenana Evrena w Sofii (1981) i Todora Ziwkowa w Ankarze (1983). Jednak stosunki powoli ponownie stawały się napięte, ponieważ Bułgaria wzmogła politykę asymilacyjną wobec Turków, wprowadzając zakaz noszenia ubrań narodowych i posługiwania językiem tureckim w miejscach publicznych.⁴³ Wszystkie działania antytureckie osiągnęły swą kulminację w ostatniej fazie kampanii asymilacyjnej przeciwko Turkom przypadającej na lata 1984-1989.

³⁸ Bonczo Stanojew Asenow, op. cit., s. 31.

³⁹ Józef Darski, loc. cit.

⁴⁰ A. Parzymies, op. cit., s. 62.

⁴¹ Bonczo Stanojew Asenow, op. cit., s. 31.

⁴² Loc. cit.

⁴³ Birgül Demirtaş-Coşkun, *Turkish-Bulgarian Relations in The Post-Cold War Era: The Exemplary Relationship in The Balkans* [bez miejsca wydania], 2001, s. 27.

I. III. Proces odrodzenia

22 lutego 1984 roku władze tureckie, pod naciskiem partii opozycyjnych i prasy, zaproponowały Bułgarii podpisanie nowego porozumienia w sprawie emigracji Turków z Bułgarii. Żiwkow (i Związek Radziecki) nie podjął tej propozycji, motywując to tym, że kwestia mniejszości narodowych na terenie Bułgarii należy do jej spraw wewnętrznych. Turcja odpowiedziała ograniczeniem dwustronnej współpracy w niektórych dziedzinach (handel, import elektryczności z Bułgarii, kultura, sport i in.). Ponadto, Turcja podjęła tę kwestię na wielu forach międzynarodowych, takich jak Rada Europy, NATO, KBWE, UNESCO. Wielka Brytania i USA popierały pretensje tureckie na scenie międzynarodowej. Niemcy, Francja, Włochy i inni członkowie EWG rekomendowały przekazanie tej kwestii pod obrady KBWE. Grecja była jedynym członkiem EWG otwarcie wspierającym Bułgarię. Bułgaria, mimo międzynarodowego potępienia, pod wpływem Sowietów nie zmieniła obranego kursu.⁴⁴

W roku 1984 nastąpiła radykalna zmiana strategii władz komunistycznych wobec mniejszości narodowych. Wykreślono termin „Turcy” z oficjalnych dyskusji i zamieniono go na określenie „muzułmańscy obywatele Bułgarii” albo „Bułgarzy z przywróconymi [bułgarskimi] imionami”, co miało oznaczać, że „Turcy” są z pochodzenia „Bułgarami”. Nowe książki historyczne pisano unikając słowa „Turcy”. Historycy bułgarscy poszli jeszcze dalej i usunęli wzmianki o istnieniu Turków na Półwyspie Bałkańskim.⁴⁵

W 1984 roku rozpoczęto akcję bułgaryzacji nazwisk muzułmańskich również wśród Turków, dla których nie było to zaskoczeniem. Była to pierwsza faza „procesu odrodzenia”, która miała nazwę „jedność” („priobstawane”). Opierała się ona na tezie, iż mniejszość turecka w Bułgarii nie ma nic wspólnego z Turkami w Turcji. Tempo naturalnego przyrostu Turków bułgarskich niepokoiło władze bułgarskie. W tym okresie w Bułgarii powstał „syndrom Cypryjski”. Bułgaria martwiła się, że oczekuje ją też los Cypru, czyli podział kraju na dwie części: turecko-muzułmańską i bułgarską pod

⁴⁴ Lilia Petkova, *The Ethnic Turks in Bulgaria: Social Integration and Impact on Bulgarian-Turkish Relations, 1947-2000*, *The Global Review of Ethnopolitics*, vol. 1, No. 4, June 2002, s. 47.

⁴⁵ Tuncer Can & Martin Stilyanov Todorov, loc. cit.

pozorem obrony praw mniejszości narodowych.⁴⁶ Niewątpliwie to również stało się powodem rozpoczęcia procesu odrodzenia narodowego.

Bonczo Asenow, reprezentujący punkt widzenia komunistycznych organów bezpieczeństwa, w swej książce, poświęconej „procesowi odrodzenia”, ukazuje na następujące przyczyny prowadzenia akcji zmiany imion i nazwisk Turków:

1. Negatywna sytuacja demograficzna ludności bułgarskiej doprowadziła do masowej koncentracji ludności tureckiej w regionach graniczących z Turcją;
2. Wzmocnienie poczucia odrębności etnicznej ludności muzułmańskiej i szczególnego zbliżenia inteligencji muzułmańskiej z kulturą turecką;
3. Sąsiedztwo z wielomilionową Turcją, która ma silną gospodarkę i ogromny potencjał wojskowy i jest preferowanym partnerem wielu państw europejskich;
4. Zagrożenie „syndromem Cypryjskim”.⁴⁷

W Bułgarii do tej pory aktualne są dyskusje kto był odpowiedzialny za podjęcie decyzji o rozpoczęciu „procesu odrodzenia narodowego”. Oczywiście jest, że był to Todor Żiwkow i Politbiuro KC KP Bułgarii. Według jednej wersji, Żiwkow razem z Miłko Balewem, Dymityrem Stojanowem i Georgijem Atanasowem zdecydowali o tym „przy szklance herbaty”.⁴⁸

4-go sierpnia 1984 roku odbyło się plenum Politbiura w Bojanie. Po 6 miesiącach Żiwkow dał zgodę na realizację akcji masowej zmiany imion i nazwisk muzułmańskich na bułgarskie. Podjęciu tej decyzji, mimo głównego celu całego „procesu odrodzenia” jakim była budowa jednonarodowego, zhomogenizowanego państwa socjalistycznego, sprzyjała również udana akcja zmiany nazwisk wśród Pomaków i Cyganów. Asenow pisze, że na podjęcie decyzji wpływ miała analiza zaistniałej sytuacji dokonana przez Żiwkova. Liczył on na rozwiązanie problemu tureckiego poprzez wysiedlanie wszystkich Turków z terenu Bułgarii, a także na polepszenie stosunków Bułgarsko-Tureckich, czemu przeciwstawiała się Turcja.

Pod kierownictwem Komitetu Centralnego i okręgowych komitetów BKP rozpoczęła się akcja propagandowa uzasadniająca podjęcie „procesu odrodzenia”. Włączono w nią organizacje państwowe i społeczne oraz środki masowego przekazu. Działano w trzech kierunkach. Pierwszy był związany z udowodnieniem społeczności międzynarodowej, że Bułgaria nie prowadzi polityki asymilacyjnej Turków bułgarskich i nie narusza ich praw, a jedynie przywraca sprawiedliwość historyczną. Drugi polegał na współpracy z ludnością bułgarską w procesie „przywracania” Turkom ich bułgarskich korzeni. Trzeci był bezpośrednio związany z samymi Turkami. Celem propagandy

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Bonczo Stanojew Asenow, op. cit., s. 71-72.

⁴⁸ Ibidem, op. cit., s. 70.

było przekonanie ich, że „proces odrodzenia” jest nieodwracalny i że trzeba go zaakceptować jako naturalny rozwój wydarzeń.⁴⁹

Kampania zmiany tureckich imion i nazwisk trwała od grudnia 1984 do marca 1985 roku. Zaczęto od rejonów Rodopów i Pirin, gdzie mimo sprzeciwów nadano mieszkańcom nowe imiona i nazwiska. Do 9-go grudnia 1984 roku w kraju w sumie zmieniono nazwiska już 33.129 ludziom. W Kyrdżali – 17.437, Haskowie - 8.200, Silistrze - 34, Płowdiwie - 3216, Burgas - 826 osobom. Petyr Stojanow, dyrektor Zarządu VI Bezpieczeństwa Państwa Bułgarii, który aktywnie brał udział w akcji zmiany nazwisk, raportował: „...Do tej pory nie ma żadnego przypadku silnego protestu i oporu. Teraz w Haskowie i Kyrdżali sytuacja jest sprzyjająca.”⁵⁰ Stojanow, mówiąc o dobrej sytuacji, prosił Żiwkova o pozwolenie na poznanie nastrojów ludności Tureckiej w 7-8 okręgach, zanim dojdzie do rozpoczęcia akcji zmiany imion i nazwisk we wszystkich okręgach kraju. Pozwolenie otrzymał.

W styczniu 1985 roku akcją objęto północ kraju, gdzie pomimo przewencyjnych aresztowań władze napotykały na zorganizowany opór. Do lutego 1985 roku zmienione nazwiska 814 tys. osób z planowanych 820 tys.⁵¹ ale marcu już 850 tys. Turków miało zmienione nazwiska. Liczba ofiar tej akcji nie jest dokładnie znana, chodzi o kilkadziesiąt lub kilkaset osób.⁵² „Przez ostatnie lata władzy prowadzono zresztą usilną politykę "przywracania" tych ludzi narodowi bułgarskiemu poprzez bułgaryzację nazwisk i imion oraz likwidację wszelkich oznak kultury tureckiej. Wszystko to działo się wbrew woli samych zainteresowanych, którzy nie chcieli przestać być Turkami.”⁵³

Akcjom zmiany nazwisk towarzyszyły przemoc i gwałt. Turków zmuszono, czasami pod groźbą użycia broni, do podpisywania formularzy o dobrowolnym przyjęciu nowych bułgarskich imion i nazwisk. Opornych aresztowano lub mordowano. W okręgu Kyrdżali mordowano nawet kobiety i dzieci (w samej Mastanie zabito 40 osób).⁵⁴ Do jesieni 1989 zamordowano co najmniej 400 Turków, a około 10 tys. na krótko aresztowano.⁵⁵ W okresie 1984-1989 w Belene uwięziono 423 osoby, a 31 zesłano na 1-3 lat do oddalonych miejsc osiedlenia.⁵⁶

Podczas akcji zmiany imion i nazwisk tureckie wsi i miasta były otaczane siłami wojskowymi. Wydawano nowe dowody osobiste z bułgarskimi imionami. W przypadku odmowy ich przyjęcia ludność niebułgarska traciła prawo do pensji, emerytury i wycofania wkładów bankowych. Akty urodzenia albo małżeństwa wydawano tylko z bułgarskimi imionami. Zakazano noszenia strojów narodowych, przeszukiwano domy tureckie i zniszczono wszelkie oznaki tożsamości tureckiej. „W

⁴⁹ Ibidem, op. cit., 95.

⁵⁰ Weselin Angelow, Dokumenti za dejnosta na Dyrżawna Sigurnost (1944-1989), Sofia 2007, s. 660.

⁵¹ Józef Darski, loc. cit.

⁵² A. Parzymies, op. cit., s. 63.

⁵³ M. Kowalski, op. cit., s. 34.

⁵⁴ Józef Darski, loc. cit.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem.

ciągu tego tzw. „procesu odrodzenia” wiele meczetów zamknięto, tradycyjne muzułmańskie obrzędy pogrzebowe zamieniono na tzw. „socjalistyczne”, muzułmanom zakazano grzebania zmarłych na muzułmańskich cmentarzach, tureckie i arabskie napisy na kamieniach nagrobnych zniszczono, zakazano obchodzenia islamskich świąt i noszenia kobiecych tradycyjnych ubrań.”⁵⁷

Podobnym działaniom wobec mniejszości tureckiej towarzyszyły protesty i opory Turków. Na początku miały one spontaniczny, niezorganizowany charakter.

I. IV. Opór

Propaganda bułgarskich komunistów twierdziła, że mniejszości tureckiej w Bułgarii nie ma i powtarzała nieustannie, że mamy do czynienia z Bułgarami, którzy zostali sturczeni i zislamizowani siłą, a teraz, w ramach odrodzenia narodowego, zmieniają nazwiska na bułgarskie by powrócić do

⁵⁷ Ali Eminov, op. cit., s. 41.

swojej prawdziwej narodowości. Negatywne czynniki i represyjna działalność komunistycznych władz bułgarskich podczas „procesu odrodzenia”, a także propaganda turecka stworzyły warunki dla powolnej aktywizacji oporu wśród Turków bułgarskich.

Opór przeciwko „procesowi odrodzenia” demonstrowano demonstracyjnym posługiwaniem się językiem tureckim w miejscach publicznych, noszeniem tradycyjnych ubiorów, nadawaniem dzieciom jako drugiego imienia tureckiego, częstym chodzeniem do meczetu itd. Władza coraz częściej uciekała się do rozwiązań siłowych, jednak niedługo stało się jasne, że to nie jest to sposób skuteczny, ponieważ protesty ludności tureckiej zaczęły nabierać charakteru zorganizowanego buntu. Sprzyjała temu także turecka agitacja nawołująca do sprzeciwu.

W maju 1984 roku w niektórych rejonach Południowej i Północno-Wschodniej Bułgarii odbyły się masowe mityngi i demonstracje; domagano się przywrócenia imion turecko-arabskich i dążono do odzyskania odebranych społeczności tureckiej praw i swobód. Ingerencja pododdziałów sił wewnętrznych i milicji w miejscach demonstracji, doprowadziła do ofiar w ludziach. Ranni byli po obu stronach. Masowe demonstracje przeciwko zmianie nazwisk miały miejsce już w grudniu 1984 roku w niektórych rejonach okręgu Kyrdżalijskiego. 24-go i 27-go grudnia tysiące Turków wystąpiło z protestem. Demonstracje zostały stłumione przy użyciu wojska i sił specjalnych MSW (czerwone berety). 20 stycznia 1985 roku przygotowano listy osób nastawionych nacjonalistycznie, które mogą okazać opór przeciwko akcji zmiany nazwisk. Ludzie tej kategorii zostali zmobilizowani i wysiedlani do innych rejonów kraju.

W styczniu-lutym 1985 roku miasto Jabłonowo na wschodzie Starej Planiny było obleżone przez 3 dni przez armię bułgarską. Według niektórym danych 34 osoby zostały zabite, a 29-30 zranione z broni palnej. Wielu aktywistów tureckich aresztowano i uwięziono.⁵⁸ Największe i najbardziej gwałtowne protesty na południowym zachodzie miały miejsce w mieście Dżebel, gdzie w styczniu 1985-go roku, podczas prowadzenia akcji zmiany imion i nazwisk, przeciwko nieuzbrojonych mieszkańców użyto czołgów.

Na początku protestów (w okręgu Kyrdżali w grudniu 1984 roku, i w innych miejscach w styczniu 1985 roku) najbardziej aktywnych uczestników zesłano do obozu pracy poprawczej w Belene bez śledztwa i sądu. W sumie w latach 1984-1989 w Belene uwięziono 423 obywateli bułgarskich narodowości tureckiej, 314 siłą deportowano do innych miejsc osiedlenia na okres od 1 miesiąca do 3 lat.⁵⁹

W inspiracji i organizacji protestów ważne miejsce zajmowały różne organizacje niezależne. W końcu 1984 roku ukształtował się „Ruch Narodowo-Wyzwoleńczego Turków Bułgarii” (*Tursko*

⁵⁸ Can T. & M.S Todorov, loc., cit.

⁵⁹ Weselin Angelow, Dokumenti za dejnosta na Dyrżawna Sigurnost (1944-1989), Sofia 2007, s. 661.

nacionalno-osvoboditelno dwiżenie w Bylgarii, Turk Milli Kurtulus Hareketi), który objął dużą część młodej, wykształconej po wojnie inteligencji tureckiej, świadomej swoich praw wynikających z konstytucji i z umów międzynarodowych. Założycielami byli Nejmeddin Hak, Kasim Dal i Sali Ahmed. Za cel organizacji uznali walkę o przywrócenie imion i nazwisk metodami pokojowymi i osiągnięcie oficjalnego uznania Turków w Bułgarii za mniejszość narodową. Działalność Ruchu polegała na agitowaniu ludności tureckiej do oporu wobec akcji zmiany imion i nazwisk. Później, w 1986 roku organizatorem Ruch został Ahmed Dogan.

Niektórzy Turcy uważali, że Niezależne Stowarzyszenie Obrony Praw Człowieka Ili Minewa, składające się generalnie z etnicznych Bułgarów, grało ważną rolę w upowszechnieniu świadomości politycznej i ożywieniu protestów.⁶⁰ Niezależne Stowarzyszenie powstało 16 stycznia 1988 roku ze środowiska byłych więźniów politycznych więzienia w Starej Zagorze. Była to jedyna organizacja antykomunistów w Bułgarii. Należeli do niej równie Pomacy (np. Hasan Białkow).

Warto zauważyć jednak, że najważniejsza rola przypadła Demokratycznemu Związkowi Obrony Praw Człowieka, mimo że jego dwu głównych liderów, Mustafę Jumerowa i Alego Ormanlijewa, deportowano z Bułgarii 9-go maja 1989 roku.

Demokratyczny Związek został założony przez 15 etnicznych Turków 15-go listopada 1988-go roku. Wszyscy oni zostali zesłani do obozu koncentracyjnego na wyspie Belene za okazanie sprzeciwu wobec polityki asymilacyjnej. Związek jednak zyskiwał nowych członków i umacniał się. Tylko we wsi Sokolarski miał 150 członków, a w innych miejscowościach rejonu Kotel obejmował 80-90% ludności tureckiej.⁶¹ Do Związku przystąpiła również wielka liczba członków spośród Tatarów północno-wschodnich i bułgarskich Gagauzów, którzy są prawosławni i których również dotknęła polityka asymilacyjna. 15-go czerwca Mustafa Jumerow opowiadał *Reuter's News Agency*, że w momencie jego wydalenia z Bułgarii Demokratyczny Związek liczył około 10.000 członków.⁶² Związek niewątpliwie zdobywał członków w miarę jak ruch protestu nabierał siły. Po deportacji jego założycieli, wybrano nowe przywództwo na tajnym kongresie 2-go czerwca 1989 roku.

Niektórzy tureccy uchodźcy, z którymi korespondenci radio *Free Europe* przeprowadzili wywiad w Kepirtepe, opowiadali, że nie są członkami czy stronnikami Związku, który, jak twierdzili, powstał nie tylko dla unieważnienia polityki asymilacyjnej, a również celem obrony praw człowieka całej ludności Bułgarii.⁶³ Celem Związku było także odbudowanie demokracji wielopartyjnej i gospodarki rynkowej w Bułgarii. W maju 1989 roku Związek proponował by zorganizować demonstracje pokojowe dla zwrócenia uwagi wspólnoty międzynarodowej na represje wobec

⁶⁰ Nationalities up-date: The Ethnic Turks in Bulgaria, Nationalities Papers, s. 109.

⁶¹ Loc. cit.

⁶² Ibidem, op. cit., s. 110.

⁶³ Loc. cit.

ludności tureckiej. Związek zdecydował jak będą zorganizowane protesty, gdzie i kiedy będą demonstracje i ustalono hasła: „Jesteśmy Turkami!”, „Chcemy swoich imion!”, „Chcemy swoich praw!” i „Chcemy żyć jak ludzie!”.⁶⁴ Podczas demonstracji zakazano używania flag tureckich by nie antagonizować etnicznych Bułgarów. Podczas protestów w maju 1989 roku Związek zaczął przyciągać intelektualistów tureckich.

Konsekwencje podobnych poczynań władz komunistycznych mogły być wyłącznie tragiczne. W reakcji na akcję zmiany imion i nazwisk powstawały nielegalne grupy i organizacje tureckie o charakterze nacjonalistycznym. W latach 1984-1986 zorganizowano w kraju cztery akty terrorystyczne i zapobieżono do próbie zamachu z użyciem bomby własnej roboty. 30 sierpnia 1984 roku na stacji kolejowej w Płowdiwie i na lotnisku w Warnie popełniono 2 akty terrorystyczne. 9 marca 1985 roku wybuchły dwie bomby: w wagonie dla matek z dzieci pociągu pośpiesznego linii Burgas-Sofia i w hotelu „Sliwen” w Sliwenie. Zginęło 8 i raniono 50 osób.⁶⁵ Ta sama grupa miała zamiar dokonać następnego zamachu w pobliżu Warny w kurorcie „Družba”. Warto jednak zauważyć, że błędnie wiązano te zamachy z działalnością Ruchu Praw i Swobód, ponieważ partia DPS powstała dopiero 4 stycznia 1990 roku.

Głównym celem Wydziału „T” VI Zarządu DS podczas tego okresu było wykrywanie nielegalnych grup i organizacji. W latach 1984-1986 organy DS wykryły i zlikwidowały 30 nielegalnych grup i organizacji, które liczyły ok. 450 aktywnych członków. 58 uczestników skazano, a z 344 przeprowadzono rozmowy ostrzegawcze.⁶⁶

Według *Nationalities Papers*, fala masowych protestów rozpoczęła się w Razgradzie 6-go maja 1989 roku kiedy cztery osoby rozpoczęły strajk głodowy, który trwał do otwarcia konferencji KBWE w Paryżu 30 maja.⁶⁷ W ciągu tych dni dziesiątki ludzi dołączyły do protestu. 15-go czerwca, Mustafa Jumerow, przewodniczący Demokratycznego Związku Obrony Praw Człowieka w Bułgarii, opowiadał *Reuter's News Agency*, że 20-go maja przynajmniej 850 Turków rozpoczęło strajk głodowy w czterech wschodnich rejonach Bułgarii (Razgradzie, Warnie, Burgasie i Haskowie).⁶⁸ Kiedy w trzecim tygodniu maja 1989 roku pojawiły się pierwsze protesty w północno-wschodniej Bułgarii, bułgarskie siły bezpieczeństwa podjęły gwałtowne środki prewencyjne w rejonach Haskowo i Kyrdżali, aby zapobiec podobnym falom demonstracyjnym na południowym zachodzie kraju.

⁶⁴ Loc. cit.

⁶⁵ Weselin Angelow, op. cit., s. 666.

⁶⁶ Ibidem, op. cit., s. 664.

⁶⁷ Nationalities up-date: The Ethnic Turks in Bulgaria, Nationalities Papers, s. 107.

⁶⁸ Ibidem, op. cit., ss. 107-108.

W połowie sierpnia 1989 roku zaczęły się protesty Pomaków, którzy też chcieli emigrować do Turcji, by uniknąć prześladowań. W starciach z policją zginęło wówczas co najmniej 15 osób.⁶⁹

Wydaje się, że robiące duże wrażenie zorganizowane protesty, dojrzałość polityczna, szeroka działalność Demokratycznego Związku i obawa, że związek może znaleźć sobie zwolenników także wśród etnicznych Bułgarów, doprowadziły władze do podjęcia nadzwyczajnych środków represyjnych. Zdając sobie sprawę, że trzeba będzie pójść na ustępstwa, ówczesny przywódca komunistyczny Todor Żiwkow wygłosił 29 maja 1989 roku przemówienie telewizyjne, w którym wyraził zgodę na wyjazd Turków z Bułgarii na „pobyt krótki albo trwały”.⁷⁰

I. V. Exodus Turków

Rząd Żiwkova był zdecydowanie krytykowany na forum międzynarodowym nie tylko z powodu napiętej sytuacji z Turkami. „Bułgaria została zaliczona do krajów które „odnoszą się z rezerwą do przemian w ZSRS”, nie realizuje reform politycznych i „w istocie pozostaje zwolennikiem systemu nakazowo-administracyjnego”, dlatego należy do „krajów gdzie zachowały się autorytarne metody rządzenia”. Działania represyjne „wywołują jeszcze większe niezadowolenie społeczeństwa i wybitnie negatywną reakcję zagranicy.”⁷¹ W maju 1989 roku, w sytuacji kiedy doszło do masowych demonstracji tureckich, Żiwkow spróbował wykorzystać kwestię turecką by rozbudzając nacjonalizm zyskać na czasie. 29 maja ogłosił, iż Turcy dostaną paszporty i będą mogli opuścić Bułgarię. W sumie podania o wyjazd złożyło 700 tys. osób⁷² na 850 tys. Turków mieszkających w Bułgarii.

⁶⁹ Józef Darski, loc. cit.

⁷⁰ Nationalities up-date: The Ethnic Turks in Bulgaria, Nationalities Papers, s. 106.

⁷¹ Jerzy Targalski, Bułgaria: Transformacja 1985-1992, Warszawa 2006, s. 33; maszynopis udostępniony przez autora.

⁷² Ibidem, op. cit., s. 35.

4 dni po znanym wystąpieniu telewizyjnym Todora Żiwkova nastąpił prawdziwy exodus 320 tys.⁷³ Turków etnicznych. Nadano mu nazwę „wielkiej wycieczki”. Turcy ruszyli do Turcji ciężarówkami i samochodami osobowymi w absolutnym chaosie i przy braku jakiejkolwiek koordynacji działań. Pozwolono im opuścić Bułgarię, ale musieli porzucić lub sprzedać za bezcen całe swoje mienie, a nawet pozostawić pieniądze. Z zamieszania skorzystały osoby nieuczciwe, wymuszając wyjazdy celem uzyskania mieszkań lub innych dóbr, należących do wyjeżdżających.

W lipcu 1989 roku codziennie około 1000-2000 Turków przekraczało granicę bułgarsko-turecką.⁷⁴ Według różnych reportów z powodu wzmocnionego dręczenia i ucisku prawie wszyscy pozostali Turcy mieli także zamiar przesiedlić się do Turcji. W tym samym okresie władze tureckie ogłosiły, że wydały już 150.000 dowodów osobistych dla Turków etnicznych, a w trakcie przyznawania kolejne jest 100.000 dokumentów tożsamości.⁷⁵

W rejonach zamieszkałych wyłącznie przez ludność bułgarską oraz w dużych miastach ujawniły się nastroje antytureckie, przeradzające się w niektórych przypadkach w nienawiść. Bardziej powszechne było jednak wśród Bułgarów poczucie głębokiego zażenowania i wstydu, szczególnie tam, gdzie istniały kontakty z ludnością turecką.⁷⁶

Na domiar złego Turcja, która nie była przygotowana na taką emigrację, a poza tym nie chciała ułatwiać władzom bułgarskim rozwiązania problemu, zamknęła 21 sierpnia 1989 roku swoje granice. Zaczęły się więc powroty.

Między 20 maja a 22 sierpnia, kiedy Turcja zamknęła granicę dla osób bez odpowiednich wiz, 320 tys. Turków opuściło Bułgarię.⁷⁷ Wkrótce, po obaleniu władzy Żiwkova w listopadzie 1989 roku, około 150 tys. wysiedleńców powróciło⁷⁸, a do 1992 roku w sumie mogło powrócić do 110 tys. Turków.⁷⁹ Jednak mimo licznych powrotów (150 tys. osób) „wielka wycieczka” była ogromną stratą dla tak niewielkiego państwa jak Bułgaria. Kraj opuściło 10 procent ludności aktywnej zawodowo, co odczuła gospodarka, a przede wszystkim ucierpiało na tym rolnictwo. W czerwcu 1989 roku władze zmuszone były ogłosić „mobilizację cywilną”, która zobowiązywała Bułgarów do 12-godzinnej pracy na rzecz państwa, głównie w polu. W ten sposób, emeryci, personel administracyjny, studenci, żołnierzy i robotnicy z Sofii powinni byli pracować przede wszystkim w spółdzielniach rolnych.

Reakcja społeczności międzynarodowej na te wydarzenia była zdecydowanie negatywna. 18 lipca 1989 roku Senat Kongresu USA 101-szej kadencji jednogłośnie zagłosował za Poprawką

⁷³ A. Parzymies, op. cit., s. 64.

⁷⁴ Nationalities up-date: The Ethnic Turks in Bulgaria, Nationalities Papers, s. 106.

⁷⁵ Loc. cit.

⁷⁶ A. Parzymies, op. cit., s. 64.

⁷⁷ Józef Darski, loc. cit.

⁷⁸ A. Eminov, op. cit., s. 32.

⁷⁹ Józef Darski, loc. cit.

ByrdDeConcini No. 279. Wyrażała ona potępienie Kongresu dla brutalnych metod używanych przez władze Bułgarii w stosunku do mniejszości tureckiej i przeznaczyła dla Turcji około 10 mln.\$ na pomoc w związku z napływem ogromnej liczby uchodźców.⁸⁰ Poparcie dla bułgarskich Turków okazała również bułgarska inteligencja. Również 18 lipca duża grupa intelektualistów Bułgarii zaapelowało o przywrócenie praw Turkom. Wśród nich znalazło się wielu członków Klubu Popierania Glasnosti i Pierestrojki (m.in. Radoj Ralin, Petko Simeonow, Błaga Dimitrowa, Waleri Petrow). „Autorzy apelu zwrócili uwagę, że przywrócenie praw Turkom, umożliwi zajęcie się sprawą od dawna zapomnianych Bułgarów poza granicami Bułgarii.”⁸¹ 1 sierpnia w kolejnej deklaracji potępiono prześladowania Turków.

Podczas masowego opuszczenia kraju przez Turków Todor Żiwkow pojechał z oficjalną wizytą do Moskwy. Na spotkaniu z Michailem Gorbaczowem przedyskutował sytuację mniejszości tureckiej. Żiwkow poinformował o tzn. „procesie odrodzenia”. Wskazał na problem muzułmański, wyrażając obawę, że za 20 lat Bułgarię może oczekiwać problem Cypru, gdyż liczba muzułmanów zwiększała się co rok o 15.000-16.000.⁸² Lider komunistycznej Bułgarii potwierdził, że kraj jest zainteresowany w usunięciu 200, 300, a nawet 500 tys. muzułmanów, ale jednocześnie zauważył, że jest to niewykonalne, ponieważ Turcja nie będzie w stanie wszystkich przyjąć. Stwierdził też, że Bułgaria w żadnym wypadku nie może przyjąć do wiadomości faktu, iż muzułmanie w Bułgarii są Turkami.⁸³

Po roku 1989 emigracja turecka trwała nadal, choć na nieporównywalnie mniejszą skalę. Liczba Turków, którzy przesiedlili się na stałe do Turcji między 1989 a 1992 rokiem wyniosła około 321.800 osób.⁸⁴

Masowa emigracja Turków bułgarskich do Turcji w 1989 roku spowodowała poważne problemy socjalne, ekonomiczne oraz reperkusje międzynarodowe, stając się jednym z powodów obalenia Żiwkova 9 listopada 1989-go roku w rezultacie puczu partyjnego kierowanego przez sowieckiego ambasadora Bułgarii gen. KGB Szarapowa.⁸⁵ 30 września 1989 roku na spotkaniu w ONZ z sekretarzem Departamentu Stanu Jamesem Bakerem Petyr Mładenow, ówczesny minister spraw zagranicznych Bułgarii, zapewniał w sprawie traktowania tureckiej mniejszości przez Żiwkova, że „ta kwestia w bliskiej przyszłości znajdzie zadowalające rozwiązanie”. Następnie szczegóły planu rozwiązania obustronnych problemów ustalili zastępca sekretarza stanu Lawrence

⁸⁰ Can T.& M.S Todorov, loc., cit.

⁸¹ Józef Darski, loc. cit.

⁸² Lilia Petkova, op. cit., s. 48.

⁸³ Loc. cit.

⁸⁴ A. Eminov, op. cit., s. 32.

⁸⁵ Jerzy Targalski, op. cit., s. 43.

Eagelburger i wiceminister spraw zagranicznych Luben Gocew (I Zarząd Główny Bezpieczeństwa Państwa), tak jakby Żiwkowa już nie było.⁸⁶

Nowi liderzy Partii Komunistycznej zrezygnowali 29-go grudnia 1989-go roku z przymusowej polityki asymilacyjnej reżymu Żiwkowa i przywrócili prawa mniejszości tureckiej i zapis o nich w Konstytucji.

Rozdział II. Ruch turecki w Bułgarii 1989-2008

II. I. Walka o przywrócenie praw dla mniejszości tureckiej

W latach 1988-1989 wśród Bułgarów wystąpiły wyraźne nastroje antykomunistyczne. Nie tylko Turcy, niezadowoleni z polityki dyskryminacyjnej władz komunistycznych, występowali przeciwko nim. Pierwszymi organizacjami opozycyjnymi były: Komitet Obrony Ekologicznej Ruse, Niezależne Stowarzyszenie Obrony Praw Człowieka, Klub Popierania Głosności i Pierestrojki, Ekogłosność i związek zawodowy „Podkrepa”.

Tzw. „proces odrodzenia”, niewątpliwie odegrał ważną rolę w procesie zachwiania się podstaw komunizmu w Bułgarii. Po „wielkiej wycieczce” kraj objął kryzys polityczny i ekonomiczny. Sytuację zaogniła izolacja międzynarodowa Bułgarii, a także ogromny dług zewnętrzny. Nastąpił czas na zmiany w polityce Bułgarii i również w polityce wobec mniejszości narodowych, w tym dla Turków nadal walczących o swoje prawa.

Po odsunięciu od władzy Todora Żiwkowa i upadku reżymu komunistycznego w Bułgarii 10-go listopada 1989 roku, wzrosła aktywność polityczna ludności. Premier komunistycznego rządu Andrej Łukanow i nowy prezes Rady Państwa Petr Mładenow prowadzili politykę demokratyzacji systemu politycznego. Wśród pierwszych zmian znalazły się likwidacja w Konstytucji artykułu gwarantującego Komunistycznej Partii Bułgarii rolę kierowniczą w społeczeństwie i państwie, a zatem wprowadzenie możliwości oficjalnej rejestracji innych partii i organizacji o wyrażnie

⁸⁶ Petyr Mładenow, Ziwoityt; plusowe i minusowe, Ruse 1992, s. 23.

antykomunistycznym programie, Todor Żiwkow i niektórzy inni czołowi przywódcy BKP zostali pociągnięci do odpowiedzialności sądowej. Co tyczy się kwestii muzułmańskiej i tureckiej, to rozwiązanie tego problemu stało się priorytetowym dla nowych władz.

Liberalna polityka Mładenowa spowodowała aktywizację Turków i Pomaków. 11, 16, 28 i 29 grudnia 1989 roku w Sofii i Błagowgradzie odbyły się manifestacje Turków i muzułmanów narodowości bułgarskiej.

W ich rezultacie 29 grudnia nowe władze podjęły decyzję o przywróceniu tureckich imion i nazwisk (ustawę uchwalono 5 marca 1990; później wniesiono poprawkę o swobodzie wyboru imion przez Muzułmanów). „29 grudnia 1989 roku Aleksandr Liłow w swoim referacie uzasadniał konieczność wycofania się z tzw. „procesu odrodzenia narodowego” kryzysem ekonomicznym. Plenum KC na jego wniosek potępiło antyturecką politykę Żiwkowa i w przerwie obrad jeszcze tego samego dnia Rada Państwa przywróciła nazwiska tureckie”.⁸⁷ W swoim referacie Liłow również przyznał, że akcja zmiany imion i nazwisk ludności „turkojęzycznej i muzułmańskiej” okazała się „poważną pomyłką polityczną mającą ciężkie bezpośrednie i długotrwałe wewnętrzne i międzynarodowe skutki dla Ludowej Republiki Bułgarii”.⁸⁸ Odpowiedzialnym za wszystkie te działania uczyniono obalonego pierwszego sekretarza partii Todora Żiwkowa: „Jednocześnie jest rzeczą oczywistą i niezbędną jest ukazanie, że winą za te wszystkie działania obciąża Todora Żiwkowie i jego bliskie otoczenie”.⁸⁹

Odwołanie zakazu używania imion i nazwisk muzułmańskich oraz wszelkich innych rozporządzeń dotyczących języka tureckiego i religii muzułmańskiej wywołało protest wśród Bułgarów, którzy widzieli w tym zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego. Zaczęły się demonstracje protestów ze strony Bułgarów, sterowanych przez grupę Żiwkowa: „Średni i niższy aparat bezpieczeństwa i partii obawiając się odpowiedzialności za udział w antytureckich represjach i konieczności zwrotu powracającym Turkom zagarniętego od nich mienia, popierany przez ludność bułgarską z terenów mieszanych, która też skorzystała na emigracji muzułmanów, rozpoczął serię demonstracji pod hasłami nacjonalistycznymi”.⁹⁰ 31 grudnia wybuchły demonstracje w Kyrdżali, gdzie mieszkają potomkowie uchodźców z Tracji tureckiej i greckiej. Strajki i wiece odbywały się również w Szumen, Ruse, Tyrgowiszte i Płowdiw. Protesty organizował także Ogólnonarodowy Komitet Obrony Interesów Narodowych – OKZNI (31 grudnia 1989 roku)⁹¹. Komitet założony został w Kyrdżali 31 grudnia 1989 roku przez Rumena Popowa i Minczo Minczewa, byłego „etatowego

⁸⁷ J. Targalski, op. cit., s. 52.

⁸⁸ Atanas Semerdżijew, *Przeżywanoto ne podleži na obżałwane*, Knigoizdatelska kyshta Trud, Sofia 2004, s. 320.

⁸⁹ Ulrich Buksenszutz, *Malcinstwenata polityka w Bułgaria. Politikata na BKP kym Jewrei, Romi, Pomaci i Turci (1944-1989)*, IMIR 2000, s. 83.

⁹⁰ J. Targalski, op. cit., ss. 52-53.

⁹¹ J. Darski, loc. cit.

współpracownika DS” i oficera policji politycznej, szefa DS. w okręgu Kyrdżali.⁹² Organizatorem strajków była też Bułgarska Partia Narodowo-Radykalna – BPNR⁹³ Iwana Georgiewa (15 listopada 1989 roku).⁹⁴

W odpowiedzi Turcy przystąpili do kontrmanifestacji. 4-go stycznia Turcy utworzyli swoją partię - Ruch Praw i Swobód (Dwizenije za Prawa i Swobodite - DPS), na czele której stanął Ahmed Dogan.⁹⁵

Akcja przeciwników przywrócenia praw Turkom nie odniosła żadnego skutku. Utworzono Radę Społeczną do spraw etnicznych. W jej skład weszli „przedstawiciele władz komunistycznych, Unii Sił Demokratycznych, bułgarskich ugrupowań nacjonalistycznych i organizacje tureckie”.⁹⁶ W styczniu 1990 roku na jej pierwszym posiedzeniu w Sofii została potwierdzona decyzja Komitetu Centralnego o przywrócenie Turkom tureckich i arabskich imion i nazwisk. Wyniku negocjacji przeprowadzonych na forum Rady rozstrzygnięto także inne bolesne kwestie. „Zgodzono się na częściowe równouprawnienie Turków, ale bez prawa do posiadania własnych szkół i z pozostawieniem otwartą kwestii własnej prasy i radio oraz pod warunkiem, że regiony zamieszkałe przez Turków nie będą mogły uzyskać autonomii”.⁹⁷ Rozwiązany został problem posługiwania się flagą turecką przez mniejszość turecką. Niektóre środowiska tureckie nie uznawały flagi bułgarskiej. Ich separatystyczne dążenia do utworzenia odrębnych okręgów autonomicznych w Bułgarii nie zostały zrealizowane. Używania flagi tureckiej na terenie Bułgarii zakazano. Wyjątek zrobiono tylko dla tureckich służb dyplomatycznych. Potwierdzono, że język bułgarski jest jedynym językiem oficjalnym w Bułgarii.

⁹² http://epochtimes-bg.com/2007-07-31_02.htm.

⁹³ Organizacja ta istniała od roku 1955 jako Bułgarska Partia Nacjonalistyczna i dopiero 14 kwietnia 1990 roku została zarejestrowana jako BPNR. Mimo nacjonalistyczny charakter, partia ma swoich zwolenników. W wyborach 1991 dostaje największe rezultaty - 1,13%. Członkowie partii uważają, że „mniejszość turecka została stworzona sztucznie, co szkodzi interesom bułgarskiej ludności”, <http://www.bnrp.free.bg>

⁹⁴ J. Darski, loc. cit.

⁹⁵ Ahmed Dogan (29.03.1954) – skończył wydział filozofii na Uniwersytecie Sofijskim (1981 r.) i ostała się na aspiranturę z filozofii w Instytucie Filozofii przy Bułgarskiej Akademii Nauk. W 1985 r. uzyskał tytuł kandydata nauk filozoficznych. Rozpoczął pracę w sekcji „materializmu dialektycznego” IF przy BAN (01.01.1985 r.), gdzie badał ontologiczne i metodologiczne problemy poznania. Już wtedy sceptycznie odnosił się do materializmu dialektycznego i marksizmu. Dzięki doświadczeniu w walce z przymusową polityką asymilacyjną władz komunistycznych Bułgarii wobec Turków Dogan został liderem i ideologiem Turków i muzułman. Jednak nie jest już tajemnicą związek Ahmeda Dogana ze Służbą Bezpieczeństwa Bułgarii. „Ahmed Dogan został zwerbowany jako agent "SAWA" w roku 1974 poprzez oficera operacyjnego Stajkow z Pierwszego Zarządu ówczesnej Służby Bezpieczeństwa w Warnie. Służby stworzyły specjalne warunki aby Dogana zatrudniono jako pracownika naukowego. Wydatki na jego kształcenie pokryła DS. Zgodnie z dyrektywą B-1396 z 1984 r. został wprowadzony do nielegalnej grupy, która później przerodziła w turecki ruch narodowowyzwoleńczy. Tę legendę przygotowano w tym celu, aby agent "SAWA" uzyskał zaufanie tureckich służb specjalnych w celu przetrwania go w pewnym momencie do Turcji.” <http://www.abcnet.com.pl/2-sprawa-tw-sawy>

⁹⁶ J. Darski, loc. cit.

⁹⁷ Ibidem.

Do 1 marca 1991 roku ponad 600 tys. Turków, Pomaków, Cyganów i Tatarów złożyło podania o przywrócenie swoich imion.⁹⁸ W tym samym roku powstała instytucja muftijatu - duchowego przywódcy Turków Bułgarii.

Nowa konstytucja, przyjęta w roku 1991, zagwarantowała prawa obywatelom pochodzenia niebułgarskiego. Unieważniono zakaz nauczania języka tureckiego. W styczniu 1991 roku uchwalono jeszcze jedną ustawę zezwalającą Turkom na zmianę nazwiska albo wykreślenie słowiańskiej końcówki nazwiska w ciągu 3 lat. W czerwcu tego samego roku na mocy kolejnej ustawy rehabilitowano wszystkie osoby potępione podczas polityki asymilacyjnej w latach 1984-1989.

Dużo problem stanowiła kwestia odszkodowań dla Turków i innych muzułmanów, którzy wyemigrowali do Turcji podczas „Wielkiej Wycieczki” i później wrócili do Bułgarii. Zostawione przez ich domy i mieszkania były już w posiadaniu nowych mieszkańców. Na dodatek, Bułgaria, jak zaznaczono wyżej, była w stanie ogromnego zadłużenia wobec krajów Zachodu. „Na to nałożyła się grabież mienia państwowego zarówno przez poprzednich wyższych urzędników państwowych i partyjnych, jak też przez tych, którzy ich zastąpili”.⁹⁹ Rada ministrów przyjęła mimo wszystko dwa dekrety (w latach 1990 i 1991) oraz tzw. Ustawę Dogana (1992), które rozwiązały problem mieszkań, własności i zatrudnienia powracających Turków i innych muzułmanów. Zgodnie z tymi ustawami, około 3.000¹⁰⁰ mieszkań zwrócono ich poprzednim właścicielom.

Radykalna zmiana stosunku do Turków władz bułgarskich nastąpiła na skutek kilku przyczyn: polepszenie stosunków bułgarsko-tureckich w okresie postsowieckim, integracji Bułgarii z NATO, przyjęcia strategii eurointegracji Bułgarii i zobowiązania się przed UE do obrony praw mniejszości narodowych.

⁹⁸ T. Can & M. Stilyanov Todorov, loc. cit.

⁹⁹ A. Parzymies, op. cit., s. 66.

¹⁰⁰ Petya Nitzova, Bulgaria: minorities, democratization, and national sentiments, *Nationalities Papers*, vol. 25, No. 4, 1997.

II. II. Udział Turków w życiu politycznym Bułgarii

Ważnym wydarzeniem w walce Turków o przywrócenie swoich praw było zarejestrowanie się przed wyborami parlamentarnymi w 1990 roku utworzonej przez nich partii Ruch Praw i Swobód (*Dviženije za Prawa i Swobody, Hak ve Ozgurlukler Hareketi*). Organizacja ta w rzeczywistości w ciągu krótkiego okresu czasu stała się oparciem dla Turków Bułgarii i ludności muzułmańskiej w ogóle. W ten sposób zaczęła ona odgrywać ważną rolę w życiu politycznym Bułgarii. DPS - świecka organizacja, stworzona w oparciu o fundamentalne idee i żądania mniejszości narodowych: legalnej obrony i stosowania zgodnie z prawem międzynarodowym, praw politycznych i mniejszościowych, aktywnego udziału we wszystkich strukturach lokalnych i rządowych, gwarancji zachowania tożsamości kulturowej i językowej.

Realizacja planów DPS, jej legitymizacja i udział w parlamencie a także w rządzie Bułgarii miały dramatyczny przebieg. Wiąże się to, przede wszystkim, z przeszłością tej organizacji. Liderzy DPS byli aktywnymi uczestnikami podziemnej organizacji „Ruch Narodowo-Wyzwoleńczego Turków Bułgarii” (*Tursko nacionalno-osvoboditelno dwiženie w Bylgarii, Turk Milli Kurtulus Hareketi*), utworzonej w końcu 1984 roku w celu walki z komunistyczną polityką asymilacyjną. W dodatku, główni założyciele, działacze i przywódcy DPS rekrutowali się spośród tajnych współpracowników DS¹⁰¹: Osman Oktai¹⁰², rzecznik partii Yunal Lutfi¹⁰³, prof. historii Ibrahim Tatarły (oficer DS 1944-1949, następnie TW, skreślony w 1951), Iwan Pałczew¹⁰⁴, Mirosław Dyrnow (kapitan DS), Julij Bachnew (TW I ZG DS).

Mimo wszystko, organizacja oficjalnie zarejestrowała się 4 stycznia 1990 roku. To ważne polityczne wydarzenie oznaczało wchodzenie wspólnoty tureckiej do wewnątrzpolitycznego życia kraju. Na moment rejestracji DPS miała 33 członków. W obecnej chwili liczba jego członków liczy 68

¹⁰¹ <http://www.news.bg/article.php?aid=83300>

¹⁰² Osman Ahmed Oktai, ur. 29.08.1952, współpracował z DS jako agent „Filistra”, w MSW w latach 1975-1983, (Komisja za rozkrywane na dokumentite i za obławawane na prinadleżnost na byłgarskite graždane kym Dyrżawna Sigurnost i razuznawatelnite służbi na Byłgarskata Narodna Armija).

¹⁰³ Junal Said Lutni, ur. 08.04.1944, 07.03.1967 zaprzestaje działać jako tajny współpracownik (Komisja za rozkrywane na dokumentite i za obławawane na prinadleżnost na byłgarskite graždane kym Dyrżawna Sigurnost i razuznawatelnite służbi na Byłgarskata Narodna Armija).

¹⁰⁴ Iwan Kirilow Parczew, ur. 15.08.1943, agent od 30.12.1974, VI Zarząd DS. (Komisja za rozkrywane na dokumentite i za obławawane na prinadleżnost na byłgarskite graždane kym Dyrżawna Sigurnost i razuznawatelnite służbi na Byłgarskata Narodna Armija);

tys., ok. 15 tys. są w strukturze młodzieżowej.¹⁰⁵ Według Statutu: „Dwizenije za Prawa i Swobody (DPS) jest niezależną organizacją społeczno-polityczną, utworzoną w celu sprzyjania zjednoczeniu wszystkich obywateli bułgarskich, szanowania praw i swobód mniejszości narodowych Bułgarii zgodnie z Konstytucją i ustawami państwa, Międzynarodową Kartą Praw Człowieka, Konwencją Europejską Obrony Praw Człowieka i Swobód Podstawowych, Konwencją Ramową o Obronie Praw Mniejszości Narodowych i innymi porozumieniami międzynarodowymi”.¹⁰⁶

10 i 17 czerwca 1990 roku odbyły się pierwsze wybory do Wielkiego Zgromadzenia Narodowego, które miało pełnić rolę parlamentu i konstytuandy. Bułgarska Partia Socjalistyczna (BSP, była Bułgarska Partia Komunistyczna, która została przemianowana w kwietniu 1990 roku) zdobyła 211 z 400 miejsc, Unia Sił Demokratycznych - pod której sztandarami wystąpiła cała opozycja bułgarska, uzyskała tylko 144 mandaty. DPS dostała 23 miejsca w bułgarskim parlamencie.¹⁰⁷ W ten sposób organizacja ta stała się trzecią wielką siłą w kraju, gdzie występowała silna polaryzacja między Bułgarską Partią Socjalistyczną a Unią Sił Demokratycznych.

W przededniu kolejnych wyborów kwestia istnienia DPS stała pod znakiem zapytania. Chodzi o to, że zgodnie z nową Konstytucją i ordynacją żadna partia nie może być utworzona na podstawie kryterium etnicznego lub religijnego. Komuniści starali się doprowadzić do delegalizacji DPS, opierając się na tym artykule Konstytucji. 8 października 1991 roku 93 członków Zgromadzenia Narodowego Bułgarii wystąpiło z wnioskiem do Trybunału Konstytucyjnego o ogłoszenie DPS organizacją niekonstytucyjną. Mimo wszystkich kampanii propagandowych, Trybunał Konstytucyjny i Centralna Komisja Wyborcza wypowiedziały się w tej kwestii na korzyść DPS. Stanowisko to ma różne wy tłumaczenia. DPS twierdzi, że nie został założony na zasadzie etnicznej. Oprócz Turków, członkami Partii są Pomacy, a także w ok.10% inni Bułgarzy. Istotnym jest też to, że władze bułgarskie robiły wszystko, żeby polepszyć wizerunek swojego państwa, udowodnić różnym instytucjom międzynarodowym, że Bułgaria rozwija się na podstawach demokratycznych. W rezultacie, w wyborach do parlamentu 13-go października 1991 roku, DPS uzyskał 24 z 240 miejsc. Komuniści natomiast zdobyli 106, a Unia – 110 mandatów.¹⁰⁸ W ten sposób, władza niekomunistyczna składała się z czterech rywalizujących grup: prezydenta Żelju Żelewa i jego zespół, Unii Sił Demokratycznych, Konfederacji Pracy "Podkrepa" oraz Ruchu Praw i Swobód. Już od wiosny 1991 roku trwał konflikt między prezydentem Żelewem i pozostałymi (w sprawie stosunku do monarchii). 26 kwietnia 1991 roku antykomuniści, popierani przez szefa Podkrepy Konstatntina Trenczowa i jego zwolenników, zaczęli opuszczać parlament. Dążyli oni do przedterminowych wyborów przed

¹⁰⁵ [http:// www.dps.bg](http://www.dps.bg).

¹⁰⁶ <http:// www.dps.bg>.

¹⁰⁷ http://www.ipu.org/parline-e/reports/2045_arc.htm

¹⁰⁸ http://www.ipu.org/parline-e/reports/2045_arc.htm

uchwaleniem nowej Konstytucji. DPS poparła akcję Unii i Podkrepy; jego 20 deputowanych opuściło parlament, a dwaj, którzy pozostali, zostali z Ruchu wykluczeni. W konsekwencji rozłamów w czterech organizacjach Unii, antykomuniści skonsolidowali swą władzę w Unii wraz z jej przewodniczącym Filipem Dimitrowym. Wybory prezydenckie 1992 roku oznaczały zawieszenie broni między prezydentem i Unią: „Żelew mógł wygrać jedynie jako kandydat Unii, zaś ta mogła przeprowadzić swego kandydata tylko jeśli byłby nim Żelew”.¹⁰⁹ DPS, podobnie jak Unia, Podkrepa i 15 innych organizacji poparło kandydaturę Żelewa.

Od stycznia 1992 roku powrócił stary konflikt między prezydentem i Unią oraz pojawił się nowy między Podkrepa i Unią: „Prezydent dążył do odbudowy własnego zaplecza politycznego, co mógł osiągnąć przede wszystkim poza Unią: wśród jej byłych członków, komunistów i Turków”.¹¹⁰ DPS w maju zmienił front i wszedł w konflikt z Unią i rządem Filipa Dimitrowa, mimo tego, że kiedyś udzielił poparcie jego gabinetowi. Skrystalizował się nowy sojusz: Żelew, Podkrepa i DPS. DPS zarzucał Unii brak jasnego programu gospodarczego i socjalnego, a także brak zmian w MSW. W końcu, DPS dążył do zmian w gabinecie i, przede wszystkim, do odejścia Dymitrowa. Taka zmiana miała miejsce również dlatego, że Dogan pragnął uniknąć lustracji. „28 października komuniści i DPS odrzucili wotum zaufania do rządu i gabinet Dymitrowa musiał złożyć dymisję”.¹¹¹ 30 grudnia komuniści i Turcy powołali rząd Lubena Berowa, doradcy Żelewa i formalnie kandydata DPS. W ten sposób, Ahmed Dogan poprowadził Ruch do koalicji z komunistami, odpowiedzialnymi za antyturską politykę z lat 1984-1989.

W kwietniu 1997 roku Unia Sił Demokratycznych wygrała wybory i do utworzenia rządu nie potrzebowała już poparcia Ruchu Praw i Swobód. 30 lipca ona doprowadziła do uchwaleniu Ustawy o ujawnieniu byłych funkcjonariuszy i agentów VI Zarządu Głównego Bezpieczeństwa Państwowego wśród parlamentarzystów i wyższych urzędników państwowych.

W rezultacie wyborów lat 2001 i 2005 DPS weszła nawet do rządu koalicyjnego. W tym roku na scenie politycznej Bułgarii pojawiła się nowa partia - Ruch Ludowy Simeon II (NDSW). „W istocie za sprowadzeniem cara stał były komunistyczny wywiad czyli I Zarząd Główny Bezpieczeństwa Państwa. Rozmowy prowadzono co najmniej już na trzy miesiące przed obaleniem Żiwkowa, ale wówczas car nie był jeszcze potrzebny.”¹¹² Były rozmowy o stworzenie koalicji NDSW i BSP. Temu, jednak, przeszkadzała rywalizacja o miejsce premiera, a także „rywalizacja wewnętrzna między stojącym za nim (carem) wywiadem i bezpieczeńką krajową, silniej związaną z BSP.”¹¹³

¹⁰⁹ J. Darski, *Dekompozycja władzy niekomunistycznej w Bułgarii* (1992), s. 3, maszynopis udostępniony przez autora.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ J. Darski, op. cit., s. 8.

¹¹² Józef Darski, *Postkomuniści z carem w tle*, *Gazeta Polska* nr 43 (640) 2005, s. 17.

¹¹³ Ibidem.

W rezultacie, DPS wszedł do koalicji z NDSW. W wyborach parlamentarnych 17 czerwca 2001 roku DPS dostała 21 mandatów.¹¹⁴ Do Zgromadzenia Narodowego wszedł też Osman Oktai jako poseł niezależny. Na czele frakcji parlamentarnej stał Ahmed Dogan, Junal Lutfi został vice-spikerem parlamentu, a także vice-prezesem parlamentarnej komisji spraw zagranicznych, obrony i bezpieczeństwa.¹¹⁵

25 czerwca 2005 roku odbyły się nowe wybory do parlamentu. Znow DPS uzyskał sukces. Do Zgromadzenia Narodowego weszło 34 członków DPS (2 z nich było Bułgarami). Nowoutworzona koalicja połączyła 3 partię: BSP, „Ruch Narodowy Simeona II” i DPS.

Aktywizacja wspólnoty tureckiej wywołała sprzeczne reakcje wśród ludności bułgarskiej. Cześć z nich nie widza żadnego zagrożenia ze strony Turków, a mianowicie DPS, dla bezpieczeństwa Bułgarii. Dla nich „scenariusz cypryjski” już stracił swoją aktualność. Natomiast, opór przeciwko szybkiej aktywizacji partii tureckiej, jest jedną z przyczyn ukształtowania się bułgarskiej antyzachodniej partii „Atak”. Liderem tej partii jest Wolen Siderow. „Atak” jest ugrupowaniem nacjonalistycznym, populistycznym i antysemickim badającym pochodzenie rasowe polityków bułgarskich¹¹⁶. Członkowie partii uważają, że Bułgaria nadal nie jest wolna i znajduje się pod panowaniem Turków w taki sposób neguje tworzenia koalicji z DPS w rządzie Bułgarii i wcale kwestie mniejszości etnicznych w Bułgarii.

Oprócz głównej partii Turków i muzułmanów - DPS, utworzono także inne organizacje. Generalnie, ich przywódcami byli członkowie DPS.

W 1991 roku, Adem Kenan założył Turecką Partię Demokratyczną. Partia nadal nie jest zarejestrowana i ma charakter nacjonalistyczny.

Ahmed Hodża, który również wyszedł z DPS, założył Partię Reform Demokratycznych. Działalność partii rozciąga się tylko na okręg Kyrdżali i nie ma dużego poparcia wśród ludności.

W roku 1997 były wiceprzewodniczący DPS Güner Tahir¹¹⁷ założył konkurencyjną partię Narodowy Ruch Praw i Swobód (Nacjonalno Dwiżenije za Prawa i Swobodi - NDPS). Organizacja oficjalnie zarejestrowana się w lutym 1999 roku. Przyczynami rozłamu w DPS między Doganem a Tahirem były, przede wszystkim, konflikt generacyjny, regionalny (Tahir pochodził z Deliormanu) i różnica w stosunku do wyboru sojuszników. Tahir okazywał poparcie SDS, w odróżnieniu od Dogana.

Z kolei Osman Oktai stoi na czele Ruchu Skrzydła Demokratycznego. Istnieje jeszcze Sojusz Turków Bułgarii Sejhana Turkana i inne organizacje.

¹¹⁴ http://www.ipu.org/parline-e/reports/2045_arc.htm

¹¹⁵ <http://www.parliament.bg>

¹¹⁶ Józef Darski, op. cit, s. 2.

¹¹⁷ Güner Bechzet Tahir ur. 24.07.1961, agent od 21.05.1980, III Zarząd, oddział II, wydział 04-BKP-DS, (Komisja za rozkrywane na dokumentite i za obławawane na prinadleżnost na byłgarskite graždane kym Dyrżawna Sigurnost i razuznawatelnite służbi na Byłgarskata Narodna Armija).

W roku 2007 w wyborach do Parlamentu Europejskiego DPS zdobył 392 650 głosów, czyli 5% i 4 miejsca poselskich. Posłami stali Filiz Husmenowa, Marielka Bałwa, Metin Kazak i Władko Panajtow.¹¹⁸

Tabela 1. Wybory DPS do Parlamentu Bułgarii

1990	6,03 %	23
1991	7,55 %	24
1994	5, 44 %	17
1997	Poniżej 5 %	Poza parlamentem
2001	7,45 %	21
2005	14,07 %	34

Dane według Inter-Parliamentary Union: http://www.ipu.org/parline-e/reports/2045_arc.htm i Narodno Sybranie na Respublika Bylgaria: <http://www.parliament.bg/?page=ns&lng=bg&nsid=8>

Tabela 2. Rząd Bułgarii od 1990 roku

¹¹⁸ [http:// www.dps.bg](http://www.dps.bg).

Rząd	Minister-przewodniczący	Partii	Udział DPS w ministerstwach	Imię
8.02.1990-22.11.1990	Andrej Lukanow	BKP (BSP)		
22.11.1990-20.12.1990	Andrej Lukanow	BSP		
20.12.1990-8.11.1991	Dymitr Popow	BSP, SDS, BZNS		
8.11.1991-30.12.1992	Filip Dymitrow	SDS		
30.12.1992-17.10.1994	Luben Berow	DPS, BSP	Zast. Ministra Pracy i Polityki Socjalnej	Ewgenij Matinczew
			Minister Rozwój Terytorialny i Budownictwo	Christo Totew
			Zast. Ministra Handlu	Kirił Coczew
17.10.1994-26.01.1995	Reneta Indżowa			
26.01.1995-12.02.1997	Żan Widenow	BSP, BZNS A.Stambolijski, PK Ekogłasnost		
12.02.1997-21.05.1997	Stefan Sofijański			
21.05.1997-24.07.2001	Iwan Kostow	SDS, BZNS-NS, Demokratyczna partija		
24.07.2001-17.08.2005	Simeon Saksoburgotski	NDSW, DPS	Minister Rolnictwo i Zasoby Leśne	Mehmed Dikme
			Minister	Nedzdet Mołow
			Minister	Filiz Husmenowa
			Minister Rolnictwo i Zasoby Leśne	Nihad Kabił
Od 17.08.2005	Sergej Staniszew	BSP, NDSW, DPS	Zast. Ministra ds. polityki państwowej w stanach klęsk żywiołowych i awarii	Emel Etem Toszkowa
			Minister Rolnictwo i Zapasy Leśne	Nihad Kabił
			Minister Środowisko i Wody	Dzewdet Czakyrow
			Minister Rolnictwo i Zaopatrzenie	Nihad Kabił
			Zast. Ministra ds. sytuacji nadzwyczajnych	Emel Etem Toszkowa
			Minister Rolnictwo i Gosp. Żywnościowa	Walerij Cwetanow

Dane:
http://www.wikipedia.org/wiki/Правителство_на_България

I. III. Status i nauczanie języka a tureckiego

T
 urcy wypo wiada li się nie tylko

o przywrócenie swoich imion i nazwisk, praw, a także o posługiwanie się językiem tureckim. Oni dążyli, przede wszystkim, do zezwolenia lekcji tureckiego w szkołach i uniwersytetach i nauczanie chętnych języka tureckiego, do otworzenia tureckich audycji w telewizji i radio i używanie języka tureckiego w miejscach publicznych.

Z utworzeniem DPS i jej aktywnym udziałem w życiu politycznym Bułgarii powoli sytuacja z języka tureckiego polepszała się, chociaż na początku lat 1990-tych władze nie śpieszyły się z przyznaniem Turkom praw w dziedzinie edukacji i oświaty. Podczas rządu Dymitra Popowa (20.12.1990-8.11.1991), ministerstwo szkolnictwa wystąpiło z decyzją przeciwko szkołom tureckim. Rok szkolny 1990-1991 rozpoczął się bez zajęć z tureckiego. Wkrótce stało się oczywiste, że władze całkiem nie miały zamiaru otworzyć w szkołach kursów języka tureckiego.¹¹⁹ 1 października 1991 roku, właśnie przed wyborami parlamentarnymi z 13 października, BSP i jej zwolennicy wysunęli żądanie przyjęcia ustawy o zakazie nauczania w szkołach języka tureckiego.¹²⁰ Zwlekanie władz z rozwiązywaniem problemu wywołało niezadowolenie Turków. Od marca 1991 roku Turcy organizowali strajki, żeby zmusić władze do zezwolenia na nauczanie języka tureckiego.

Ważne jest to, że prawo obywateli Bułgarii pochodzenia niebułgarskiego do posługiwania się językiem ojczystym i studiowania w nim zagwarantowano w Konstytucji Republiki Bułgarskiej przyjętej przez parlament 12 lipca 1991 roku (Art. 36, par. 2). Konstytucja również przyznaje prawa obywatelom i organizacjom do zakładania szkół prywatnych na własny koszt (Art. 53), a także prawo każdego do dostępu do narodowych i powszechnych wartości kulturalnych oraz prawo do rozwoju własnej kultury zgodnie z etnicznym samookreśleniem (Art. 54, par. 1).

Po objęciu władzy przez gabinet Filipa Dimitrowa (8.11.1991-30.12.1992) nastąpiły pewne zmiany. W grudniu 1991 roku ministerstwo szkolnictwa przedstawiło swój plan organizacji zajęć z języka tureckiego na nowy rok szkolny 1991-1992. Język turecki miał stać przedmiotem obowiązkowym w szkołach, w których większość uczniów tworzyli Turcy, a w szkołach, gdzie liczba Turków była nieznaczna, język turecki miał być fakultatywny od pierwszego do ósmego roku nauczania. Jednak planu tego nie udało się do końca zrealizować. Ministerstwo edukacji nie miało kompetentnych kadr dla koordynacji organizacji zajęć. Większość przedstawicieli władz szkolnych stanowili zwolennicy polityki przymusowej asymilacyjnej reżymu Żiwkowa.¹²¹ W rezultacie wiele nie osiągnięto w tej kwestii. „Wprowadzano fakultatywną naukę tureckiego w rozmiarze 4 godzin tygodniowo po lekcjach dla dzieci, których rodzice zadeklarowali taką chęć, co położyło kres tureckiemu strajkowi szkolnemu. W rejonie Tyrgowiszte grupy języka tureckiego utworzono w 34 spośród 41 wsi. Rząd zapowiedział też nadanie w przyszłości na niezależnym kanale tureckich audycji telewizyjnych oraz emisję programów radiowych”.¹²²

Komuniści i nacjonałści (BSP, KZNI, BNRP, Bułgarska Partia Narodowo-Demokratyczna – BNDP) wystąpiły z protestem przeciwko podobnym reformom. W lutym 1992 roku wywołali oni

¹¹⁹ A. Eminov, op. cit., s. 48.

¹²⁰ Ibidem

¹²¹ Ibidem

¹²² J. Darski, loc. cit.

strajk szkolny uczniów bułgarskich przeciwko nauczaniu języka tureckiego uczniów tureckich. „Do niepokojów doszło we wsi Jakoruda (luty-marzec), gdzie nacjonaści chcieli nie dopuścić do nauczania tureckiego, argumentując, iż chętni są Pomakami, a nie Turkami”.¹²³

Ali Eminow podaje dane: na początek szkolnego roku 1993-1994 92.000 dzieci tureckich w wieku od 7 do 15 lat chodziły do szkół municypalnych. Wśród nich tylko 75.000 miało zajęcia z tureckiego.¹²⁴

W 1994 roku kiedy Dymitrow został ministrem szkolnictwa, według Eminowa¹²⁵, przeszkadzał w rozwoju tego małego postępu, jaki udało się już osiągnąć. „Mianował on lojalnych zwolenników BSP inspektorami w szkołach w rejonach tureckich i instruował, żeby upewniali się, czy zajęcia z tureckiego nie są prowadzone podczas zwykłych godzin szkolnych. Na przykład, przed rokiem 1995, w tureckich wsiach okręgu Dobrudża, zajęcia z tureckiego były wymagane od wszystkich uczniów i miały być prowadzone podczas zwykłych szkolnych godzin. Nowy inspektor, zgodnie z instrukcją ministerstwa szkolnictwa, zmienił te zajęcia na fakultatywne, prowadzone przed albo po godzinach szkolnych”.¹²⁶

Od 1992 roku nauczyciele z Bułgarii odbywają praktyki w różnych instytucjach Turcji. „Wpływy rodzinne i medialne pochodzące z Turcji zostały wzmocnione przez obecność tureckich nauczycieli w szkolnictwie państwowym, pomimo że nauka języka tureckiego jest fakultatywna. Otwarto trzy licea tureckie (w Ruse, Szumen i Momczilgradzie) i Islamski Instytut w Sofii - nauczycieli sprowadzono z Turcji”.¹²⁷ Na początku korzystano z podręczników z Turcji. Od roku 1996 Ministerstwo szkolnictwa i nauki Bułgarii wydaje podręczniki z tureckiego.

Sprawa języka tureckiego pozostaje problemem dla Turków. Porównując jednak obecną sytuację z poprzednimi latami, trzeba przyznać, że znacznie zmieniła się na lepsze we wszystkich dziedzinach życia społecznego.

W języku tureckim ukazują się gazety i czasopisma: „Muslumanlar”, „Umit”, „Zaman”, „Hak ve özgürlük”, „Guven”, „Balon”, „Filiz” i inne. Po turecku nadawane są audycje radiowe i specjalny program telewizyjny.

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ A. Eminov, op. cit., s. 49.

¹²⁵ Ibidem

¹²⁶ Ibidem

¹²⁷ A. Parzymies, op. cit. s. 69.

II. IV. Ludność turecka i muzułmańska 1992-2001

Ludność Bułgarii stanowią: Bułgarzy, Turcy, Pomacy (Bułgarzy wyznania islamskiego), Cyganie, Gagauzi, Macedończycy i inni małe grupy etniczne.

W 1992 roku pomiędzy 4 i 14 grudnia przeprowadzony został powszechny spis ludności. Wzrost liczby ludności bułgarskiej wyniósł 5,3%¹²⁸ w porównaniu do ostatniego spisu z 1985 roku. Ludność Bułgarii w 1992 roku liczyła 8.487.317 ludzi (tabl. 3). W tym spisie zamieszczono ponownie dane o ludności według kryterium etnicznego, językowego i wyznania w 28 okręgach Bułgarii.

Liczba ludności tureckiej ciągle zmieniała się. Jak było zaznaczone wyżej, w roku 1989, podczas „procesu odrodzenia narodowego”, ponad 300.000 Turków wyemigrowało do Turcji i w

¹²⁸ Rada Nikolaev, Bulgaria's 1992 Census: Results, Problems, and Implications, RFE/RL Research Report, z 22 stycznia 1992, s. 58.

listopadzie około 120.000 powróciło do Bułgarii. W roku 1992, jednak, miała miejsce nowa fala emigracji: ponad 70.000¹²⁹ Turków z różnych powodów (przede wszystkim ekonomicznych i rodzinnych) opuściło Bułgarię. W ten sposób, liczba Turków w roku 1992 wyniosła 800.052 albo 9,43% (tabl. 3). Według następnego spisu (01.03.2001) pośród 7.928.901 (tabl.3) mieszkańców Bułgarii, Turcy było 746.664, czyli 9,42% (tab.3). To znaczy, że chociaż liczba Turków zmniejszyła się, różnica nie jest wielka.

Jak wiadomo, nie wszyscy muzułmanie są Turkami. Istnieje dość liczna grupa Pomaków, Cyganów i przedstawiciel innych grup narodowych wyznających islam. Główne rejony zamieszkania muzułmanów i Turków znajdują się w okręgach Kyrdżali, Razgrad, Szumen, Tyrgowiszte, Silistra. Liczba Turków i muzułmanów w procentach w tych okręgach wynosi od 30 do 50 % (tabl. 3).

Dane o języku tureckim są w spisu 2001 roku. Według tego spisu, można zauważyć, że w większych przypadkach liczba mówiących w języku tureckim jest trochę mniejsza niż liczba Turków. Na pewno łączy się to z integracją Turków w społeczeństwie bułgarskim, gdzie głównym językiem jest bułgarski. Ogólny procent mówiących po turecku jest jednak, wyższy -9,62% (tabl. 3) o ok.16.000 od liczby Turków. Oznacza to, że po turecku mówią osoby, które nie uważają się za Turków. Może tu chodzić o sturczonych kulturowo Pomków lub przedstawicieli drobnych grup narodowych.

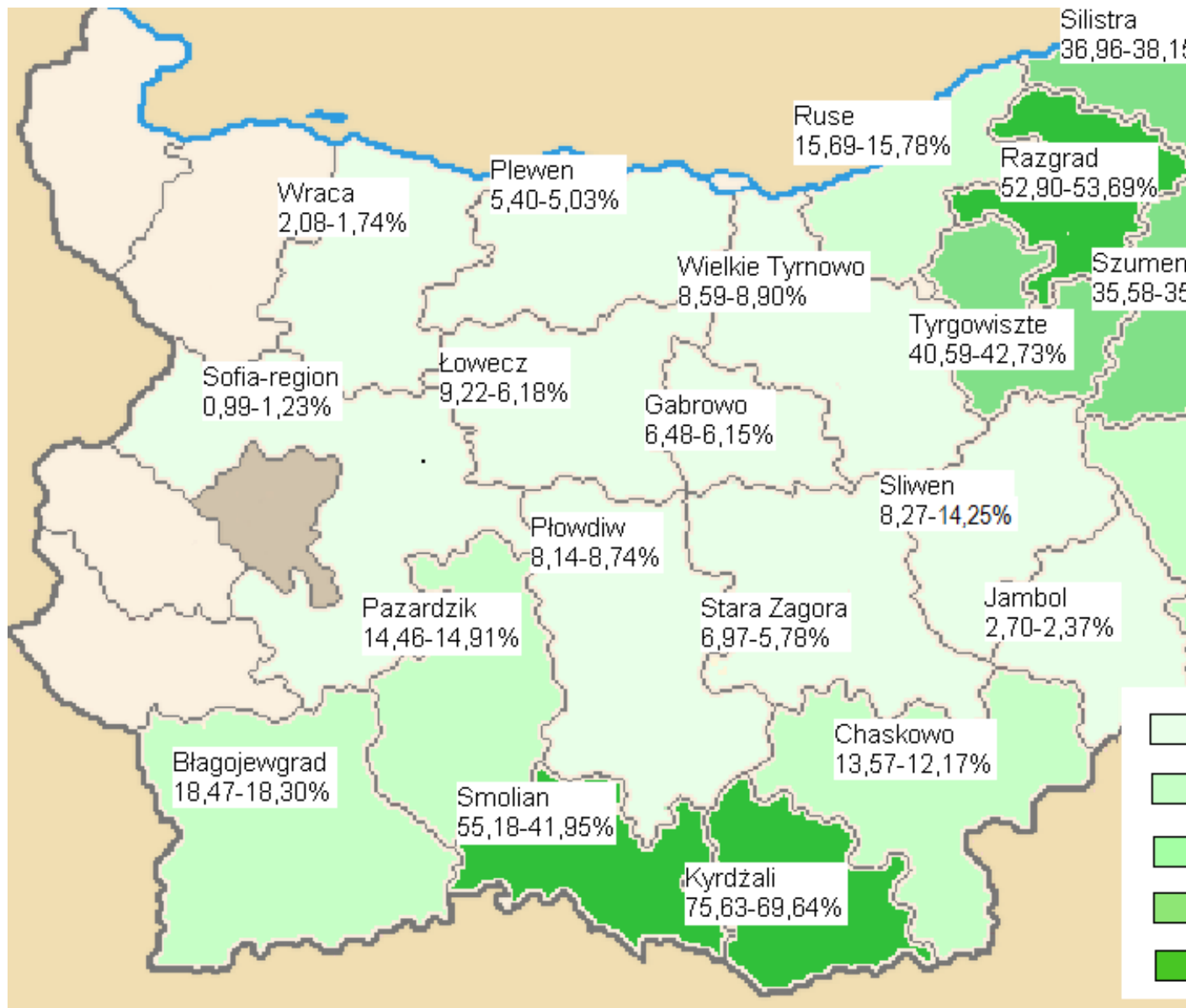
Tabela 3. Ludność turecka i muzułmańska w Bułgarii 1992-2001

Okręg	Turcy 1992r.	%	Muzułmanie 1992r.	%	Turcy 2001r.	%	Muzułmanie 2001r.	%	Język turecki 2001r.	%
Miasto Sofia	4 432	0,37	9 068	0,76	6 036	0,52	8 614	0,74	6 263	0,53
Sofia region	1 032	0,36	2 860	0,99	654	0,24	3 368	1,23	587	0,21
Błagojewgrad	35 975	10,23	64 950	18,47	31 857	9,34	62 431	18,30	19 819	5,81
Burgas	58 201	13,22	66 905	15,19	58 636	13,84	64 568	15,24	63 025	14,89
Warna	33 461	7,23	46 508	10,05	37 502	8,12	45 672	9,89	41 229	8,92
Wl.Tyrnowo	20 824	6,54	27 323	8,59	22 562	7,70	26 085	8,90	23 738	8,10
Widin	295	0,19	400	0,26	139	0,11	139	0,11	138	0,11
Wraca	1 379	0,51	5 630	2,08	2 000	0,82	4 223	1,74	553	0,23
Gabrowo	9 629	5,94	10 493	6,48	9 109	6,32	8 860	6,15	9 156	6,35
Kyrdżali	138 249	64,66	161 700	75,63	101 116	61,65	114 217	69,64	101 548	61,91
Kiustendił	358	0,20	553	0,30	146	0,01	231	0,14	117	0,07
Łowecz	7 798	4,10	17 541	9,22	8 476	4,99	10 501	6,18	6 994	4,12
Montana	322	0,15	497	0,24	235	0,13	283	0,16	220	0,12
Pazardzik	22 999	7,05	47 155	14,46	20 448	6,58	46 338	14,91	21 902	7,05
Pernik	169	0,10	395	0,24	108	0,07	178	0,12	106	0,10
Plewen	14 900	4,30	18 723	5,40	16 931	5,43	15 681	5,03	14 947	4,80
Płowdiw	46 774	6,37	59 799	8,14	52 499	7,33	62 595	8,74	56 696	7,92

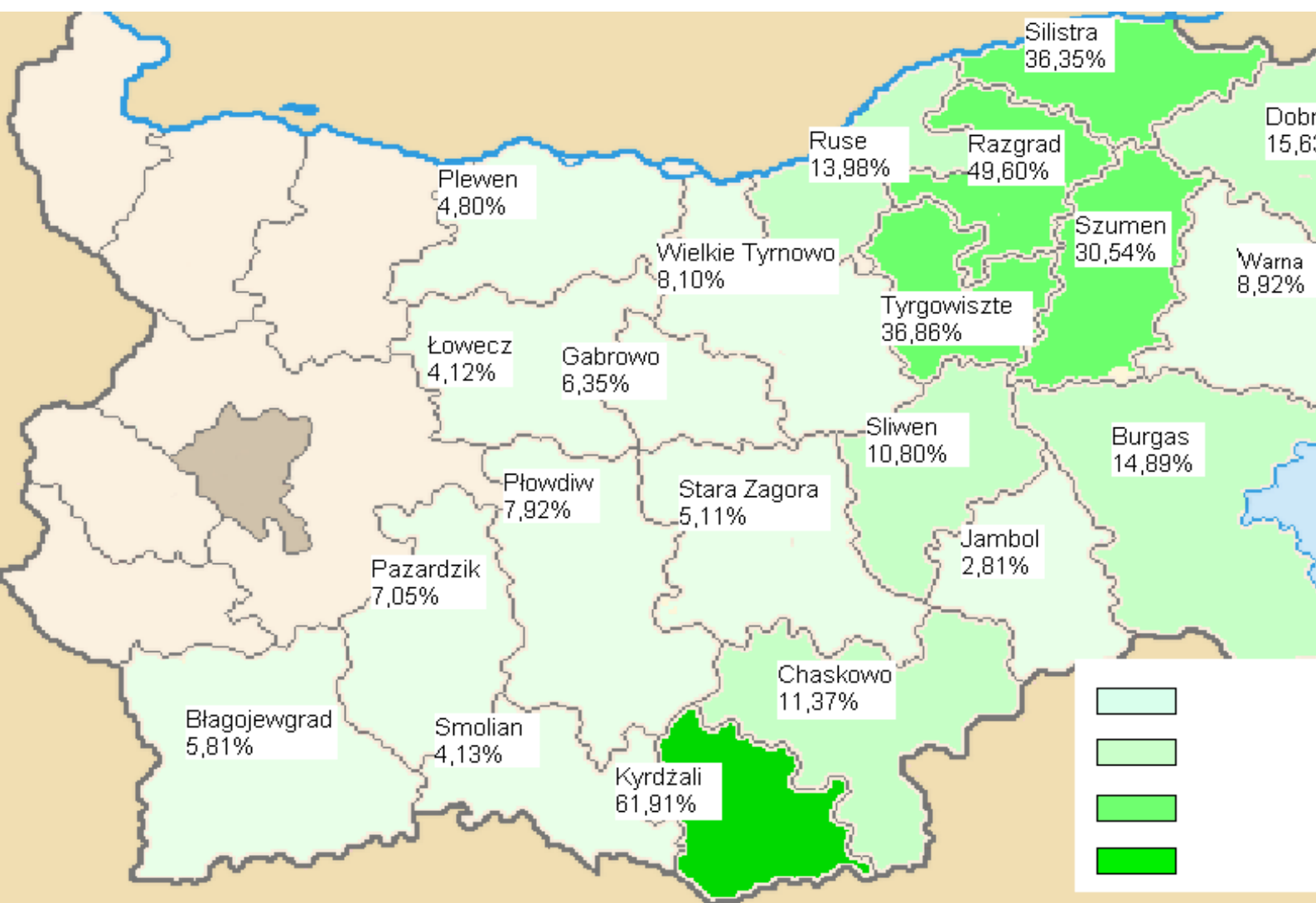
¹²⁹ Ibidem.

Razgrad	79 490	47,48	88 551	52,90	71 963	47,21	81 835	53,69	75 585	49,60
Ruse	35 230	12,20	45 311	15,69	37 050	13,92	41 997	15,78	37 206	13,98
Silistra	52 812	32,79	59 536	36,96	48 761	34,34	54 174	38,15	51 616	36,35
Sliwen	33 461	14,25	23 057	8,27	22 971	10,51	21 668	9,92	23 606	10,80
Smolian	10 708	6,70	88 159	55,18	6 212	4,44	58 758	41,95	5 782	4,13
Stara Zagora	18 845	4,74	27 708	6,97	18 529	5,00	21 423	5,78	18 924	5,11
Dobricz (Tołbuchin)	33 939	14,58	52 779	22,67	28 231	13,12	44 277	20,57	33 642	15,63
Tyrgowiszte	50 931	33,65	61 434	40,59	49 495	35,95	58 838	42,73	50 753	36,86
Chaskowo	32 583	11,03	40 104	13,57	31 266	11,27	33 780	12,17	31 560	11,37
Szumen	64 704	29,37	78 388	35,58	59 551	29,14	72 544	35,50	62 420	30,54
Jambol	4 594	2,60	4 768	2,70	4 181	2,68	3 700	2,37	4 384	2,81
Razem	800 052	9,43	1 110 295	13,08	746 664	9,42	966 978	12,20	762 516	9,62

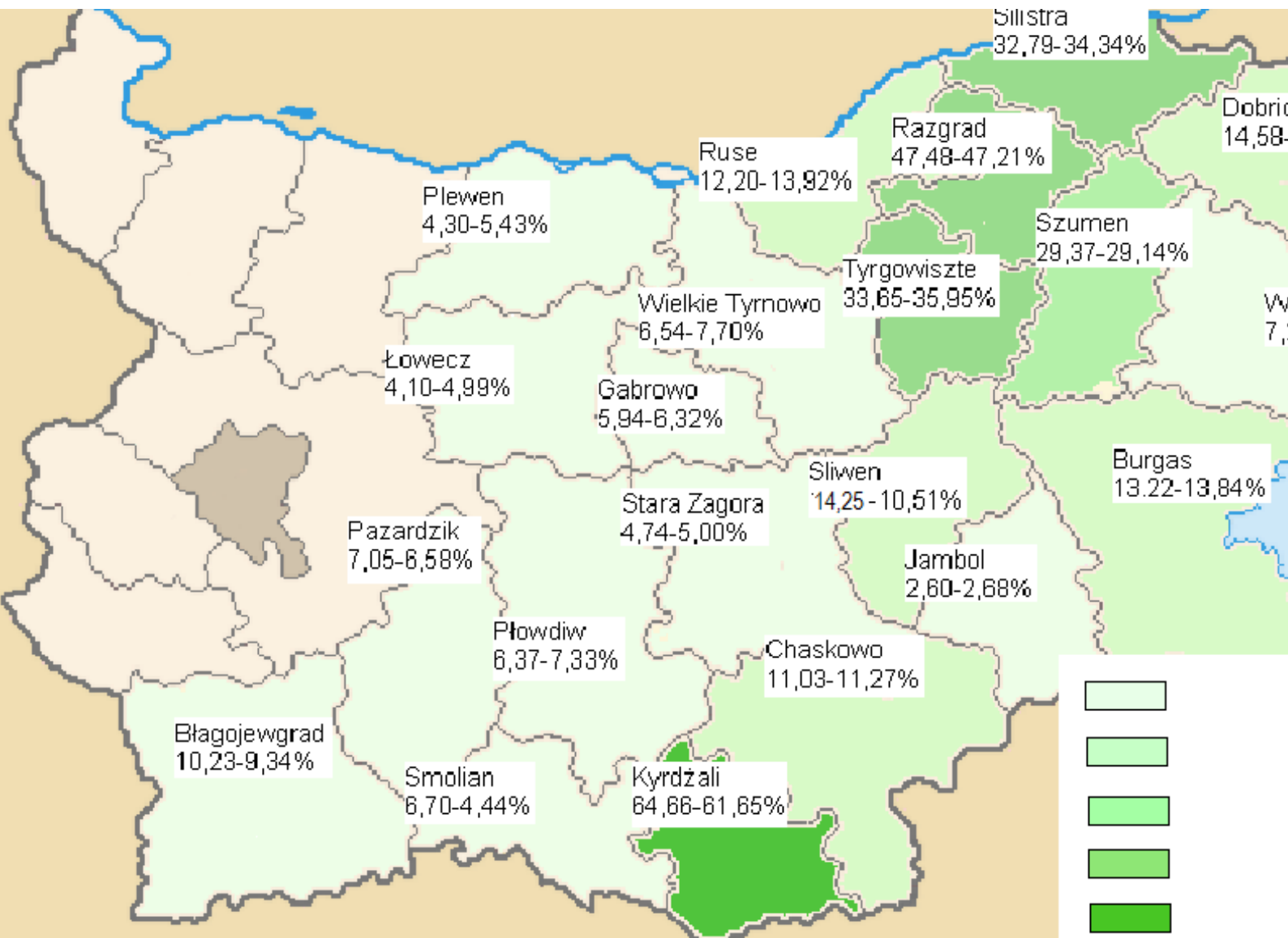
DANE WEDŁUG: Nacjonalen Statisticzeski Institut, 1994; <http://www.nsi.bg/Census>

Mapa 1. Muzułmanie w Bułgarii, 1992-2001.

Mapa 2. Język turecki w Bułgarii, 2001.

Mapa 3. Turcy w Bułgarii, 1992-2001.

Wnioski

Jak widać, stosunek władz bułgarskich do Turków, drugiej największej grupy etnicznej w Bułgarii, zmieniał się i nie był jednoznaczny od początku istnienia niezależnego państwa bułgarskiego. Mimo tego, że ucisk i dyskryminacja wobec mniejszości narodowych, w tym, Turków, miały miejsce w latach między Kongresem Berlińskim a dojściem komunistów do władzy, Turcy posiadali w okresie tym pewne prawa kulturalne i religijne.

Epokę komunistycznej Bułgarii można podzielić na dwie zasadnicze fazy: komunistycznego internacjonalizmu (1947-1956) i komunistycznego nacjonalizmu (1956-1991). W pierwszej komunistyczny parlament przyjął tzw. Konstytucję Dymitrowa. W przyznano niej, że członkowie mniejszości narodowych mogą pobierać naukę w języku ojczystym i rozwijać kulturę narodową. W ten sposób, władze komunistyczne uznały istnienie mniejszości narodowych i jawiły się gwarantem obrony ich praw. Rzeczywistości jednak odbiegała od tej teorii, chociaż faktem jest, że Turcy posiadali prawa w dziedzinie kultury, języka i nawet przez jakiś czas (do 1958) wyznania.

W drugiej fazie tzw. Konstytucja Żiwkowa ograniczyła prawa mniejszości narodowych, w tym Turków. Turków potraktowano jako poturczonych i zislamizowanych Bułgarów i Bułgarów pochodzących z Turcji.

Właśnie w tej fazie rozpoczyna się tzw. „proces odrodzenia”, mający zarówno przesłanki historyczne jak też ekonomiczne. Bułgaria dążyła stworzenia jednolitego narodu bułgarskiego i państwa. Wprowadzając politykę asymilacyjną, apogeum której stanowił „proces odrodzenia” wśród narodów pochodzenia niebułgarskiego, władze komunistycznej Bułgarii nie osiągnęły oczekiwanych rezultatów. Przede wszystkim polityka ta spotkała się z protestem i oporem Turków i innych narodowości. Protesty te przeradzały się w akty terrorystyczne. Chociaż istnieje opinia, że były przeprowadzone przez Dyrżawną Sigurnost, żeby wzbudzić u narodu bułgarskiego nastroje antytureckie i tym usprawiedliwić „proces odrodzenia”.

Po exodusie Turków, Bułgaria znalazła się w trudnej sytuacji: podczas tzw. *pierestrojki* nie potrafiła wykonać planu rocznego. 12 czerwca 1989 r. organ związku zawodowego dziennik *Trud* opublikował informację, że w wielu rolniczych i przemysłowych przedsiębiorstwach w miejscach zamieszkałych wcześniej przez mniejszości narodowe, brakuje siły roboczej, co z kolei stanowi zagrożenie „pogorszeniem się stanu gospodarki narodowej.”¹³⁰. Dokonane transfery oszczędności emigrantów do Turcji podważyły stabilność finansów bułgarskich.

¹³⁰ Nationalities up-date: The Ethnic Turks in Bulgaria, Nationalities Papers, s. 107.

Najbardziej odczuwalnym wynikiem przymusowej bułgaryzacji, odwrotnym od zakładanego, był wzrost poczucia odrębności narodowej i religijnej ludności muzułmańskiej.

Oslawiona „wielka wycieczka” etnicznych Turków do Turcji, była apogeum polityki dyskryminacyjnej. Dowiodła ona również nieracjonalności procesu bułgaryzacji Turków, co z kolei potwierdziło istnienie mniejszości tureckiej w Bułgarii, czemu władze komunistyczne dotąd zaprzeczały.

Od upadku komunizmu w Bułgarii 10 listopada 1989 roku, rozpoczął się nowy etap w historii mniejszości tureckiej. Aktywizacja Turków w walce o swoje prawa doprowadziła do utworzenia partii politycznej (DPS), która zaczęła odgrywać ważną rolę w życiu politycznym kraju. Od kiedy Bułgaria stała się członkiem Unii Europejskiej, kwestia mniejszości narodowych jest ważnym elementem jej polityki nie tylko wewnętrznej ale także na poziomie unijnym. Właśnie z powodu europejskiego nastawienia Bułgarii, DPS cieszy się szerokimi prawami. Warto zauważyć, że już w maju 1992 roku członkowie DPS dostali prawo weta wobec mianowania niewygodnych dla siebie ministrów w gabinecie SDS.¹³¹

Mniejszość turecka Bułgarii od 1989 roku dużo osiągnęła w kwestii swoich praw. Jednym z najważniejszych osiągnięć było przywrócenie prawa do korzystania z języka ojczystego. W roku 1994 przyjęto ustawę o wprowadzeniu języka tureckiego jako fakultatywnego w szkołach podstawowych i średnich.¹³² Istnieją już trzy licea tureckie. To jednak, nie oznacza dla DPS końca dążeń i postulatów w tej sprawie. Starania o wprowadzenie obowiązkowej nauki języka tureckiego są nadal bezskuteczne.

Co się tyczy kwestii narodowej, według spisów ludności z 1992 i 2001 roku, jeśli w 1992 roku Turków było 800.052 (9, 43%), to w roku 2001 ich liczba choć i zmniejszyła się w liczbach bezwzględnych o ok. 5 proc., to w stosunku do całej ludności Bułgarii pozostała na tym samym poziomie: 746.664 (9,42%). Terytorium zamieszkania muzułmanów i Turków pokrywa się. To przed wszystkim: Rodopy i okręgi Kyrdżali, Pazardżik i Razgrad.

Na podstawie niniejszej pracy widać jaką rolę odgrywa ludność turecka w Bułgarii. Warto dodać, że polityka władz bułgarskich wobec Turków po 1989 roku, doprowadziła do polepszenia stosunków pomiędzy Turcją i Bułgarią. Jest w tym i polityczny kontekst. Współpraca pomiędzy tymi państwami jest korzystna dla każdego z nich: Bułgaria jest członkiem UE i NATO, Turcja zaś także należy do NATO i stara się o przyjęcie do Unii.

¹³¹ Józef Darski, Kwestia Turecka i muzułmańska w Bułgarii: www.generacja.s4w.pl/darski.info/?darski=kwestia&go=kwestia_turecka.

¹³² Maria Koinova, The Outcomes of Ethnic Conflict: The Cases of Bulgaria, Macedonia and Yugoslavia 1989-1999, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, 8-11 February, 2001.

SPIS TABEL I MAP

Tabela 1. Wybory DPS do Parlamentu Bułgarii	36
Tabela 2. Rząd Bułgarii od 1990 r.	37
Tabela 3. Ludność turecka i muzułmańska w Bułgarii 1992-2001	42
Mapa 1. Muzułmanie w Bułgarii, 1992-2001	43
Mapa 2. Język turecki w Bułgarii, 2001	44
Mapa 3. Turcy w Bułgarii, 1991-2001	45

BIBLIOGRAFIA

a) Źródła i dokumenty:

1. Angelow Weselin, Dokład na dejnosta na Dyrżawana Sigurnost prez 80-te godini na XX wiek, w: Dokumenti za dejnosta na Dyrżawna Sigurnost (1944-1989), Sofia 2007, ss. 658-689;
2. Bulgaria Census Chart 1880-1910:
en.wikipedia.org/wiki/File:Bulgaria_Census_Chart_1880_1910.jpg;
3. Dane o wyborach DPS w parlament, Inter-Parliamentary Union: http://www.ipu.org/parline-e/reports/2045_arc.htm;
4. Dane o wyborach DPS w parlament, Narodno Sybranie na Respublika Bylgaria:
<http://www.parliament.bg/?page=ns&lng=bg&nsid=8>;
5. Dane o strukturze narodowej w Bułgarii (1992, 2001), Nacjonalen Statisticzeski Instytut:
<http://www.nsi.bg/Census>;
6. Komisja za razkriwane na dokumentite i za obawawane na prinadleżnost na byłgarkie graždane kym Dyrżawna Sigurnost i razuznawatelnite służbi na Byłgarskata Narodna Armija;
7. http://epochtimes-bg.com/2007-07-31_02.htm;
8. <http://www.abcnet.com.pl/2-sprawa-tw-sawy>;
9. <http://www.dps.bg>;
10. <http://www.parliament.bg>;
11. <http://www.bnrp.free.bg>;

b) Opracowania:

12. Buksenszutz Ulrich, Malcinstwenata polityka w Bylgaria. Potykata na BKP kym Jewrei, Romi, Pomaci i Turcy (1944-1989), IMIR 2000, s. 141;
13. Darski Józef Dekompozycja władzy niekomunistycznej w Bułgarii (1992), s. 3, maszynopis udostępniony przez autora.
14. Darski Józef, Komuniści w sojuszu z carem, s. 2, maszynopis udostępniony przez autora;
15. Darski Józef, Kwestia Turecka i muzułmańska w Bułgarii:
www.generacja.s4w.pl/darski.info/?darski=kwestia&go=kwestia_turecka;
16. Demirtaş-Coşkun Birgül, Turkish-Bulgarian Relations in The Post-Cold War Era: The Exemplary Relationship in The Balkans:
www.politics.ankara.edu.tr/dosyalar/MMTY/32/2_birgul_demirtas_coskun.pdf -;
17. Eminov Ali, The Turks in Bulgaria: post - 1989 developments: Nationalities Papers, vol. 27, No. 1/1999, ss. 31-55;
18. Engelbrekt Kjell, Bulgaria, RFE/RL Research Report, vol. 3, No.16, z 22 kwietnia 1994;
19. Ilchev Ivan and M. Perry Duncan, Bulgarian Ethnic Groups: Politics and Perceptions, RFE/RL Research Report, vol. 2, No. 12, z 19 marca 1993;
20. Koinova Maria, The Outcomes of Ethnic Conflict: The Cases of Bulgaria, Macedonia and Jugosławia 1989-1999, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, 8-11 February, 2001;
21. Kowalski M., Problemy narodowościowe Europy Środkowej i Wschodniej, skrypt, 2002, s. 125;
22. Nationalities up-date: "the Ethnic Turks in Bulgaria", Nationalities Papers, vol. 16, issue 1, spring 1988;
23. Nikolaev Rada, Bulgaria's 1992 Census: Results, Problems, and Implications, RFE/RL Research Report, z 22 stycznia 1992;

24. Nitzova Petya, Bulgaria: Minorities, Democratization, and National Sentiments, *Nationalities Papers*, vol. 25, No. 4, 1997;
25. Parzymies Anna, *Muzułmanie w Europie*, Wyd. Akademickie Dialog, Warszawa 2005, s. 596;
26. Petkova Lilia, The Ethnic Turks in Bulgaria: Social Integration and Impact on Bulgarian-Turkish Relations, 1947-2000: *The Global Review of Ethnopolitics*, vol. 1, No. 4, June 2002, ss. 42-59;
27. Semerdżijew Atanas, *Przeżywanoto nie podleży na obżalwane*, Knigoizdatelska kyshta Trud, Sofia 2004, s. 656;
28. Süleymanoğlu Hayriye, Bulqaristan Türklerinin Yakın geçmişi ve bugünü: www.ilyasucar.com/tarih-cografia-bilgileri/188-B6-turklerinin-yakin-gecmisi-bugunu.html;
29. Stanojew Asenow Bonczo, *Wyzroditelnijat proces i Dyrżawna Sigurnost*, Sofia 1996, s. 192;
30. Targalski Jerzy, *Bułgaria: Transformacja 1985-1992*, s. 99, maszynopis udostępniony przez autora;
31. Tuncer Can & Stilyanov Todorov Martin, *Turks of Bulgaria: Assimilation Policy and Linguistic Oppression*, Syracuse University, 2004: www.ingilish.com/turksofbulgaria.htm